

Э. ШОДИЕВ

МАШРАБ

Мазкур рисола Раҳимбобо Мулловали ўгли Машрабнинг 350 йиллигига бағишланган бўлиб, унда муаллиф шоир ҳақида янги топилган қўлёзма манбалар асосида унинг ижодий мероси, ўз асри адабиётидаги ўрни, тахаллуслари хусусида сўз юртади. Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
Филология фанлари номзоди
А. АБДУҚОДИРОВ

Тақризчилар:
Филология фанлари номзодлари
Х. ЭШОНҚУЛОВ,
Э. МАВЛОНБЕРДИЕВ

Ш 4803620100—332
М355(04)—90 Рез. 90

© Ўзбекистон ССР
«Фан» нашриёти, 1990 й.

ISBN 5—648—01409—0

ЭРГАШАЛИ ШОДИЕВ

МАШРАБ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабоп адабиётлар тахрир
ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Н. Қосимова*
Мусаввир *А. Баҳромов*
Техмуҳаррир *Н. Абдурахмонова*
Корректор *С. Зокирова*

ИБ № 5418

Теришга берилди 05.07.90. Босишга рухсат этилди 08.08.90. Формати 84x108¹/₃₂. Босмахона қорози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма т. 2,73. Ҳисоб нашриёти т. 2,8. 3000 нусха. Буюртма 162. Баҳоси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

МАШРАБ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИНГ УРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН (кириш ўрнида)

XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган истеъдодли шоир Машрабнинг ҳаёти ва ижодий мероси ўз замонидан то шу кунларга қадар кўпчилик диққатини ўзига жалб қилиб келди. Унинг номи, жўшқин шеърлари фақат ўзбек халқи орасидагина эмас, балки бутун Урта Осиё халқлари, ҳатто бошқа яна бир қатор қўшни ўлка халқлари орасида ҳам маълум ва машҳурдир.

Ўтмишда тузилган баёзларнинг кўпчилигида, турли қўлёзма манбаларда шоирнинг шеърлари кўзга ташланиб туради. Малехо Самарқандийнинг «Музаққир ул-асҳоб» тазкирасида, Абутолиб Фаҳмийнинг «Мажмуайи Абутолибхожа Фаҳмий» асарида, Зиёвуддин Боғистонийнинг «Тазкирайи қаландарон» китобида, Ҳакимжон Тўранинг «Мунтахаб ут-таворих», Мирза Олим Тошкандийнинг «Ансоб ус-салотин»ида, шунингдек, яна бир қатор манбаларда ҳам шоир ҳақида маълумотлар мавжудлиги, Машраб ҳақида кўплаб афсона ва ривоятлар тўқилиши, халқларимиз орасида унинг номи билан боғланган кўплаб латифалар яратилиши шоирнинг беқиёс шуҳратидан далолат бериб, ўтмишда меросига ва шахсиятига қизиқиш жуда катта бўлганини кўрсатиб турибди.

Шоир Машраб тўғрисида ривоятлар, афсоналар, қиссалар шунчалик кўпки, уларнинг баъзиларида қимматли маълумотлар ҳам мавжудлигига қарамай, келтирилган фикрларга айрим ҳолларда ишониш қийин. Чунки бу ривоятларнинг баъзилари айрим ўринларда бири иккинчисини инкор этиб қўйиши мумкин. Машраб ҳақида тўқилган ва бизнинг замонамизгача етиб келган қиссаларнинг айрим ўринларида шоирнинг ҳақиқий қиёфаси бузиб кўрсатилган, уни авлиё, ўта мутаассиф шоир сифатида талқин этилган, шеърлари катта «тахрир»лар билан қиссалар таркибига киритилган.

Шунинг учун ҳам Совет ҳокимияти йилларида Машрабни ўрганган олимлар бизгача етиб келган ана шу манбалар орасидан ҳақиқий Машрабни ажратиш олишдек жуда машаққатли ишга қўл уриб кўрдилар ва бу ишда жуда катта меҳнат сарфлаб, дастлабки муваффақиятларни қўлга киритдилар.

Профессор Фитратнинг «Машраб»¹, Ислом Аҳмедов ва Иззат Султоннинг «Асл Машраб»², шоир Миртемирнинг «Раҳимбобо Мулло Вали ўғли Машраб»³, Фафур Гуломнинг «Икки Машраб»⁴ мақолалари бу жиҳатдан жуда характерлидир. Бу мақола ва тадқиқотларда асрлар давомида ҳукмрон табақалар Машраб ижодиётини сохталаштириб келганликлари, шу кунларга қадар Машрабга нисбат берилиб келаётган «Девони Машраб», «Китоби эшони шоҳ Машраб», «Девонайи шоҳ Машраби Намангоний», «Девонайи Машраб» каби кўплаб қўлёзма ва босма қиссаларда бу шоир шеърлари билан бир қаторда, Машраб қаламига мансуб бўлмаган бир қатор шеърлар ҳам мавжудлигини жуда тўғри қайд этганлар.

Айниқса, Ислом Аҳмедов ва Иззат Султоннинг юқорида номи зикр этилган мақоласида эътироф этилишича, ўтмишда ҳукмрон синф вакиллари Машраб девонларини ўз манфаатларига мослаб қайта тузиб чиққанлар, унга ўзларининг кўп диний-мистик шеърларини қўшиб, уларни ҳам Машрабники деб кўрсатмоқчи бўлдилар. Юқоридаги олимлар «Девони Машраб» деб номланган китобларнинг кўп нусхаларида пискентлик шоир Мансурнинг ва наманганлик шоира Маҳвашнинг шеърлари, шунингдек бошқа яна бир қатор шоирларнинг ғазал ва мухаммаслари мавжудлигини биринчи бўлиб аниқлаб бердилар.

Академик шоиримиз Фафур Гуломнинг «Икки Машраб» мақоласида эса яқин вақтларгача Раҳимбобо Машрабга нисбат берилиб келинган «Мабдан нур» ва «Қимё» асарлари бошқа бир шоирнинг — Мулла Рўзибой Охунд Машрабнинг қаламига мансуб, деб таъкидланди. Шунингдек, «Машраб» таҳаллусли шоирлар кўп бўлгани, «Қомус ул-аълום»да бир эмас, бешта Машрабдан хабар берилгани, Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида ҳам «Машраб» таҳаллусли шоир борлиги, Эроннинг Қум шаҳридан «Машраб» таҳаллусли шоир етишиб чиққани кўрсатиб ўтилади. Шу мақолада шоирга замондош бўлган яна бир Машраб — ўзига «Машраби Соний» таҳаллусини олган

¹ Фитрат. Машраб. — «Илмий фикр» журнали, 1930, 1-сон.

² Аҳмедов И., Султон И. Асл Машраб. — Қизил Ўзбекистон, 1937, 10 март.

³ Миртемир. Раҳимбобо Мулло Вали ўғли Машраб. — «Ватанимизнинг ажойиб кишилари ҳақида суҳбатлар». Тошкент, 1948.

⁴ Фафур Гулом. Икки Машраб. — Қизил Ўзбекистон, 1959, 12 июль.

Мулла Рўзибой Охунд ҳақида анча кенг маълумот берилади.

Кейинги йилларда бир неча атоқли адабиётшуносларимиз Машраб шеърларини бошқа шоирлар асарлари орасидан ажратиб олиш ва уни нашр эттиришдек муҳим, жуда мушкул ишга қўл уриб, машрабшуносликда янги босқич яратдилар. Олим Шарафутдинов томонидан тузилган «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси»да (Тошкент, 1945 йил), «Ўзбек адабиёти» деб номланган кўп томлик хрестоматиянинг учинчи томида (Тошкент, 1956 йил, шоир шеърларидан намуналарни П. Шамсиев нашрга тайёрлаган), шунингдек шеърят антологияларида шоир Машраб шеърлари танланиб, китобхонларга манзур этилди.

Филология фанлари доктори, профессор А. Ҳ. Ҳайитметов 1958, 1960 йилларда, 1963, 1971 йилларда филология фанлари доктори А. Х. Абдуғафуров шоирнинг шеърларини танлаб, алоҳида китоб ҳолида нашр эттирдилар. Машрабнинг шеърлар тўплами босилиб чиқиши шоир ижодига қизиқишни янада кучайтирди. Бу олимларнинг хизматлари туфайли китобхонлар Раҳимбобо Машраб ижоди билан янада яқинроқдан танишиш имкониятига эга бўлдилар.

ЎзССР ФА академиги В. А. Абдуллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи»⁵ китобида Машраб ижодига кенг ўрин берилди. Адабиётшунос Муҳсин Зокиров эса шоир ҳақидаги ўз тадқиқотларини алоҳида китоб ҳолида нашр эттирди⁶. Бу тадқиқотларда шоир Машраб феодал-клерикал муҳит иллатларини фош этувчи шоир сифатида, самимий севгини тараннум этувчи, жўшқин ва ҳароратли шеърлари билан халққа манзур бўлган сўз санъаткори сифатида баҳоланди. Шунинг билан бирга унинг асарлари орасида сўфиёна шеърлар ҳам мавжудлиги эслатиб ўтилди. Бу тадқиқотларда ҳам ўтмишда унинг ижодиётини сохталаштиришга уриниш кучли бўлгани алоҳида таъкидланади.

«Феодал-клерикал доиралар, — деб ёзади В. А. Абдуллаев, — Машраб асарларини омма орасида тарқалиб, шуҳрат қозонишига тиш-тирноғлари билан қарши кураш олиб борганлар, лекин буларнинг иложи бўлмагач, Машраб ижодиётини сохталаштиришга, уни худо

⁵ Абдуллаев В. А. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1964.

⁶ Зокиров М. Машраб. Адабий-танқидий очерк, Тошкент, 1966.

ва пайғамбар йўлида девоналик қилиб юрган таркидунёчи шоир, бадбин дарвеш-қаландар қилиб кўрсатишга уринганлар. Бундай ҳолларнинг барчаси Машрабни турлича талқин этишга олиб келган. Бунинг устига котиблар ва ноширлар Машраб номи (ёки тахаллуси) билан ижод этган турли шоирларнинг шеърларини бир-бирига аралаштириб, қориштириб юборганлар»⁷.

Албатта, ана шундай ҳолатда шоир Машраб ижодий меросини текшириш, уни ўрганиш осон иш эмас. Шунинг учун ҳам бу тадқиқотларнинг баъзиларида айрим жузъий нуқсонларга йўл қўйилганидан қатъи назар, бу тадқиқотлар шоир ижодига тўғри муносабатда бўлиш учун қўлланма вазифасини ўтади, десак хато қилмаган бўламиз. Бу жиҳатдан айниқса, филология фанлари доктори Абдурашид Абдуғафуровнинг «Эрк ва эзгулик куйчилари»⁸, филология фанлари номзоди Муҳсин Зокировнинг «Эрк ва маърифат куйчилари»⁹ китобларидан ўрин олган тадқиқотлари диққатга сазовордир. Бу тадқиқотларда шоирнинг ҳаёти, машрабшунослик тарихи, шоир асарларининг тематикасига доир жуда қимматли фикрлар мавжуд.

Аммо, бизнинг назаримизда, бу шоир ҳақида янада кенгроқ сўз юритиш учун, энг аввало, шоир асарларининг мукамал нусхасини тиклаш, унинг илмий-танқидий матнини тузиш лозим. Шоир ижодий меросини баҳолаганда эса, уни тараққиёт босқичларига бўлиб ўрганиш тўғри бўлади. Чунки шоирнинг ҳаёти, ҳаётидаги туб ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда, ўсиш ва улғайиши билан бир қаторда ижодий фаолиятининг турли босқичларида бир-биридан кескин фарқ қилувчи тавофутлар кўзга ташланиб туради.

Машраб ҳақида тадқиқотлар кўп бўлишига қарамай, шоир ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ бўлган бир қатор масалалар ҳанузгача ҳал этилмаган. Шоирнинг исми, туғилган ва вафот этган жойи, йили, унинг ижодий мероси, шоир девонларининг тақдири тўғрисида шу кунларда ҳам турли фикрлар баён этилмоқда. Шоирнинг исми шу кунларда «Бобораҳим», «Раҳим Бобо», «Бобо Раҳим» ва «Раҳимбобо» шаклларида ёзилмоқда. З. Г. Ризаев «Машраб ҳақида янги маълумотлар»¹⁰ мақоласида шоирнинг исмини «Раҳимбобо» деб берган

⁷ Абдуллев В. А. Уша асар, 61-бет.

⁸ Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. Тошкент, 1979.

⁹ Зокиров М. Эрк ва маърифат куйчилари. Тошкент, 1984.

¹⁰ «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1963, 1-сон.

бўлса, бошқа тадқиқотларда «Бобо—Раҳим» тарзида келтирилади¹¹. Кўпчилик олимлар асарларида эса шоирнинг исми «Бобораҳим» шаклида ёзилмоқда.

Аслида эса, шоирнинг исмини ҳозиргидек, «Бобораҳим» шаклида эмас, балки «Раҳимбобо» шаклида ёзган маъқулроқ ва тўғрироқ кўринади. Чунки бизнинг замонамизгача етиб келган кўпчилик тарихий манбаларда, шоир ҳақида тўқилган қиссаларнинг деярли ҳаммасида, Малехо Самарқандийнинг «Музаккир ул-асҳоб», Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» асарларида унинг номи бир хилда «Раҳимбобо» шаклида қўлланилганидан ташқари, шоирнинг ўзи ҳам ўз шеърларида исмини «Раҳимбобо» эканлигини таъкидлаган.

Ғазна, Намангон ичда юрди Раҳимбобо сўраб,
Топмади бир ҳодийини, толиби раббано ўзум¹².

Машрабни гоҳ наманганлик, гоҳ андижонлик дейишади. Кейинги вақтларда шоир наманганлик эмас, балки андижонликдир, деган фикрни тасдиқлашга кўпчилик адабиётшуносларимиз мойиллик билдирмоқдалар. Бу фикрга шоирнинг замондоши Малехо Самарқандийнинг «Музаккир ул-асҳоб» асаридаги маълумотларни асос қилиб олмоқдалар. Маълумки, Малехонинг тазкираси 1689—1691 йиллар орасида, Машрабнинг ҳаётлигида ёзилган. Малехо Самарқанд шаҳрида шоир билан шахсан учрашган кўринади, шунинг учун ҳам унинг маълумотлари ғоятда характерлидир.

Филология фанлари доктори А. Абдуғафуров шоирни Наманганда туғилган деб ҳисоблайди ва қатъий ишонч билан: «Адабий-тарихий манбаларнинг кўпчилигида, Машраб ҳақидаги қиссанинг қўлёзма ва литографик усул билан тарқатилган нусхаларида шоирнинг туғилган ери Наманган деб кўрсатилади. Шу асосда ва туғилган шаҳрига нисбат берилиб шоир Машраб (и) Намангоний деб юритилган, шу ном билан халқ орасида, адабиёт оламида шуҳрат тутган»¹³, — деб таъкидласа, филология фанлари номзоди М. Зокиров эса: «Бобораҳим Машраб ўзи тўғрисида ёзилган қиссанинг кейинги нусхалари ва халқ орасида тарқалган кўпгина афсоналарда нақл қилинганидек, Наманганда эмас, балки Андижонда туғилган»¹⁴, — дейди

¹¹ Ризаев З. Г. Индийский стиль в поэзии фарси конца XVI—XVII вв. Ташкент, 1971.

¹² Девони Машраб. Қўлёзма, шахсий нусха. 1496-варақ.

¹³ Абдуғафуров А. Эрк ва эзулик куйчилари, 117-бет.

¹⁴ Зокиров М. Эрк ва маърифат куйчилари, 115-бет.

М. Зокиров ўз китобида Малехонинг тазкирасидан шоир ҳақидаги қуйидаги маълумотларни келтиради: «Машраб—Қаландар Раҳимбобонинг тахаллуси. Асли Андижон вилоятидан бўлиб, ўсмирлик чоғларида илм-фазилат касб этиш тилагида Наманганга борди. У ўз зехнидаги ўткирлик туфайли бошқаларнинг диққатини жалб этди. Зўр ҳавас билан ўқиши соясида камолот касб этди. У балоғатга эришгач, Самарқандга келди ва бунда бир қанча муддат туриб қолди. Сўнг яна Наманганга қайтди ва у ердан Қашқар ва Бадахшон сафарига жўнаб кетди. У Балхдан Самарқандга қаландарлик жомасида келди. Машраб ўз саёҳатлари давомида кўп камолот топди, унинг ашъори ҳам етуклик касб эттики, буни мақтаб ўтиришнинг ҳожати йўқ¹⁵.

М. Зокиров юқоридаги маълумотлардан «Машраб асли андижонлик», деган хулосага келади. Аммо келтирилган парчадан аниқ кўриниб турибдики, Малехо Самарқандий шоирни андижонлик, аниқ Андижон шаҳрининг ўзида дунёга келган деган эмас, балки уни Андижон вилоятидан эканлигини таъкидламоқда. Андижон вилояти деганда кўз олдимизда жуда катта территория гавдаланади.

Шоирнинг туғилган жойи ҳақидаги чалкаш фикрлар айниқса, филология фанлари номзоди В. Раҳмонов томонидан шоир асарларининг кейинги нашрига ёзилган сўз бошида кўпроқ кўзга ташланади¹⁶. Бу китоб сўз бошида пала-партиш, ўринсиз, шошма-шошарлик билан айтилган фикрлар жуда кўп учрайди. Шулардан бири Машрабнинг туғилган жойи ҳақидаги «янги кашфиёт»ни ўқувчига маълум қиламиз:

«Адабиётшуносликда Машрабни гоҳ андижонлик, гоҳ наманганлик деган ҳар хил қараш бор эди. Ҳозир бу нарса узил-кесил ҳал бўлди (!) Олимлар Андигонни Андижон деб ўқиб нуқсонга йўл қўйган эдилар. Машраб бир қатор шеърларида — ўзбек тилида ҳам, тожик тилида ҳам — ўз туғилган жойини аниқ кўрсатган...

На малакман, на фаришта, мен ҳам одам наслидин,
Мен таваллуди ўшал фарзанди Намангониман.

Қуйидаги тожик тилидаги рубоий эса, шоирнинг миллати (туркий) ва қишлоғи ҳақида (!) маълумот бериши билан характерлидир:

¹⁵ Зокиров М. Машраб. Тошкент, 1966, 9-бет.

¹⁶ М а ш р а б. Девон. Тошкент, 1980.

Аввал қадам пири муғонро ишқ аст,
Дуввуи сару по бараҳнагонро ишқ аст.
Риндони Бухоро бангиёни Кашмир,
Шоҳ Машраби турк (!) Андигонро ишқ аст»¹⁷

Юқоридаги «далиллар» асосида В. Раҳмонов «узил-кесил» хулоса чиқараб, шоирни Намангандаги Андигон қишлоғида туғилган, деб бу фикрга китобхонни ҳам ишонтиришга мажбур этмоқчи бўлади. Аммо юқорида келтирилган «далил»ларнинг бирортасида ҳам бу фикрлар тўғрилигини тасдиқловчи фикр кўринмайди. Юқорида келтирилган шеърӣ сатрларда шоир на миллати ва на туғилган қишлоғи ҳақида фикр юритмаган. В. Раҳмоновнинг олимлар Андигон сўзини ўқишда хатога йўл қўйганлари ҳақидаги фикрлари ҳам мутлақо асоссиздир. Аксинча, В. Раҳмоновнинг ўзи «Машрабнинг Андижонни тарк этишининг сабаби ҳам ишқдир» сатридаги «тарки» сўзини «турк» ўқиб, «Андижон» шаҳри номи «Андигон» шаклида ҳам ёзилишининг фарқига бормай, янада қўпол хатоларга йўл қўйган.

Бизга маълумки, шоир Раҳимбобо Машрабнинг замондоши Малехо Самарқандий ўзининг «Музаққир ул-асҳоб» тазкирасини 1689—1691 йиллар орасида, шоирнинг ҳаётлигида ёзган эди. Самарқанд шаҳрида шоир билан учрашган Малехо ўз китобида уни асли «Андигон вилоятидан бўлиб, ўсмирлик чоғларида илм-фазилат касб этиш тилагида Наманганга келганини», таъкидлаган эди. Ҳаммага маълумки, ўтмишда ҳозирги Қўқон шаҳри «Хўқон» шаклида ёзилганидек, Андижон ҳам «Андигон», «Андугон» шаклларида ёзилган. Шунга кўра Малехо ҳам шоирни Андигон (Андижон) вилоятидан эканлигини ўз тазкирасида айтиб ўтган. Албатта, Малехо шоирни Андижон шаҳрининг ўзида ёки Намангандаги Андигон қишлоғида туғилган деган фикрни айтмаган, балки Андижоң вилоятидан эканлигини таъкидлаган. Машрабнинг юқорида келтирилган шеърида ҳам айнан шу ҳолат кўзга ташланади. Шунинг учун бу масалада узил-кесил хулоса чиқаришга ҳали вақт эртадир.

Раҳимбобо Машраб XVII аср ва XVIII аср бошларида етишган истеъдодли ўзбек шоирларидан бири. Шунинг учун ҳам уни қаерда туғилган, деган масалада мунозарар юритишдан кўра шоир асарларининг нодир нусхаларини қидириб топиш, унинг ижодиётини янада чуқурроқ ўрганиш кўпроқ фойдалидир. Бу муҳим иш адабиётчиларнинг навбатдаги муҳим вазифаларидан биридир.

¹⁷ Шу асар, 7-бет.

МАШРАБНИНГ ҲАЕТИ

Раҳимбобо Мулло Вали (ёки Валибобо) ўғли Машрабнинг туғилган йили ва жойи бирор манбада аниқ кўрсатилмаган. Шоирнинг:

Мен таваллуди ўшал фарзанди Намангониман, —

сатрининг ўзи ва шеърларида бу шаҳар номини тилга олиши уни Наманган шаҳрида туғилган, дейиш учун асос бўлолмайди. Чунки шу сатрнинг мазмунига дурустроқ эътибор берсак, унда «мен Наманган шаҳрида туғилганман», деган маънодан кўра «Мен Наманган фарзандининг ўғлиман», деган мазмун аниқ англашилиб туради. Шоир ўша шеърнинг ўзида:

Ҳеч киши билмас мани қайдин бу ерга келганим,
Асли зотимни сўросанг мен ўзим Ҳўқониман, —

байтида ҳам оиласининг қачонлардир Наманган шаҳрига кўчиб келганини таъкидлайди.

Шоирнинг туғилган йили дарслик китобларда ва кўпчилик тадқиқотларда 1657, филология фанлари доктори А. Абдуғафуров томонидан шоир танланган асарларига сўз бошида 1640, Муҳсин Зокировнинг юқорида номи зикр этилган асарида 1657—1658, З. Г. Ризаев асарларида¹ 1636 деб кўрсатилади. Шоирнинг вафот этган йили ҳақида манбаларда таърих 1711 йил экани аниқ зикр этилганига қарамай, З. Ризаев бу таърихни ўзинча ўзгартириб, 1664 деб кўрсатади. Ж. Юсуповнинг «Машрабнинг янги топилган ғазаллари»² мақоласида эса асоссиз равишда 1741 йил деб кўрсатилади.

Раҳимбобо Машрабнинг ўлдирилган йили аниқ. Бу таърих манбаларида 1123 ҳижрий (1711 милодий) йил

¹ Ризаев З. Г. Индийский стиль в поэзии фарси..... Общественные науки в Узбекистане. 1966, № 12, с. 16.

² Гулистон, 1975, 1-сон.

эканлиги зикр этилган. Унинг қачон туғилгани аниқ маълум бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда шоир 70 ёшлар атрофида яшагани кўриниб турибди. Унинг қуйидаги сатрларида ҳатто 70 ёшдан ортиқроқ яшагани маълум бўлади.

Еши етмиш бирга кирган бадаи радди фалак,
Мору каждумлар билан тўлган дилида райбу шак.

Адашган қари қулман, навҳа бўлди кориму борим,
Соқол оқарди, тиш тушди, хунук бўлди бу бозорим,

Шунинг учун ҳам Раҳимбобо Машрабнинг туғилган йилини 1640 йиллар атрофидадир, деган тахминий фикр ҳақиқатга маълум даражада яқинроқ кўринади. Демак, шоир Раҳимбобо Машраб тахминан 1640 йиллар атрофида Андижон вилоятига қарашли бўлган ноҳияларнинг бирида Валибобо (Мулло Вали) оиласида дунёга келди. Шоирнинг отаси камбағал косиб эди. Баъзи манбаларда уни бўзчи, баъзи манбаларда эса ўтинчи бўлган дейишади.

Шоирнинг отаси жуда барвақт вафот этгач, уларнинг оиласи она юрти ҳисобланган Наманган шаҳрига, она авлодлари ҳузурига қўчиб келишади. Шоирнинг ёшлик йиллари Наманган шаҳрида ўтади, шу ерда дастлабки маълумотни олади, мадрасада илму таҳсил олади. Шоирнинг онаси³ оғир шароитларда ўз фарзандларини тарбиялаб вояга етказди.

Шоир биографиясининг кўп томонларини ёритишда унинг шеърлари орасида жойлашган айрим парчалардаги ишоралар ҳам бой маълумотларга эга. Маълумки, шоир кишилар эшигида, Наманганда Мулла Бозор Охунд даргоҳида хизмат қилади. Шоирнинг хизматкорлик қилишга энг асосий сабаблардан бири моддий-иқтисодий аҳволи оғирлиги ва ёшликда отадан етим қолиб, қашшоқлик ҳамда муҳтожликда яшашга мажбур бўлгани эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи:

Бу жудолиғ дардидин йиғлаб туруб шому саҳар,

Еш қолибман отадин дийдориға тўймай, онам!

Ул қиёматда жудолиғ бошиға тушган, онам,

Меҳрибонлиғи зиёда айлаган тинмай, онам!⁴

каби сатрларида ҳам аниқ ишора қилган эди.

³ Шоир онасининг исми айрим олимлар асарларида Биби Салима деб юритилар эди. Аммо М. Зокиров Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкиран қаландарон» асарида: «Падари бузургвори ушоқлиғида фавг ўлмиш. Волидаи азизалари Зубайдо ойимнинг ишораси бирла хешу ақраболарини паноҳ тортиб, Наманган сафарига отланмишиди...» (қаран: «Эрк ва маърифат куйчилари», 15—16-бетлар) сатрларини келтириб, унинг исмини Зубайда деб кўрсатади.

⁴ М а ш р а б. Девон. Қўлёзма, шахсий нусха, 141а-варақ.

Раҳимбобо ёшликдан ўқиш ва билимини оширишга астойдил киришади, турмуш қийинчиликлари, қашшоқлик ва муҳтожликка қарамай, Намангандаги Мулла Бозор Охунд мадрасасида таҳсил ҳам олади. Диний билимларни пухта ва атрофлича ўрганади, ёшлик чоғларидан адабиётга ҳаваси кучли бўлгани сабабли, мадрасада ўқиб юрган чоғларидаёқ шеърлар ёза бошлайди.

Шоир ҳақида тўқилган қиссаларда ривоят қилинишича, зеҳни ўткир ва қобилияти жуда юксак бўлган мадраса толибул илми Раҳимбобо ўз тенгдошлари орасида билими ва ақллилиги билан алоҳида ажралиб турарди. Унинг айрим қалтис саволларига жавоб топишга баъзан қийналиб қолган Мулла Бозор Охунд уни маълум даражада тартибга чақириш, қисман тарбиялаш, агар тузалмаса таъжоллаш мақсадида Қашқарга — Офоқ Хожа эшон даргоҳига юборади. Шоирнинг Наманган шаҳридан Қашқарга келиши тахминан 1665 йилга тўғри келади. Бир неча йил Офоқ Хожа даргоҳида хизмат қилган шоир охирида унинг жуда қаттиқ қаҳру ғазабига учрайди. Офоқ Хожа уни жуда қаттиқ жазолайди, шоир худди ҳайвонларни бичган сингари бичилиб, ҳайдаб юборилади. Бу даҳшатли ҳодиса 1672—1673 йиллар орасида содир бўлган эди.

Ана шу пайтлардан бошлаб, шоирнинг сарсонлик-саргардонлик йиллари, қувғин ва ғаму андуҳли кунлари бирин-кетин кела бошлади. Дастлаб динга, диний таълимотларга тўла ишонган шоир Офоқ Хожа сингари руҳонийларнинг ваҳшийларча муносабатларидан сўнг кескин ўзгара бошлади. Дастлаб ўз асарида диний ақидаларни кенг бера бошлаган Машраб ижодида кескин бурилиш ясалди. Энди у ўз асарларида замондан, мавжуд тузумдан норозилик билдирувчи, Офоқ Хожага ўхшаш диний уламолар ташвиқотини танқид қилувчи исёнкор шоирга айланади. Ўз шеърларида ана шу танқидий, исёнкорлик руҳи тобора аланга олаётган шоир қаерга бормасин қувғин, таъқиб остига олинади, айниқса, риёкор руҳонийлар ундан, унинг алангали шеърларидан чўчиганликлари туфайли уни ўз шаҳар ва қишлоқларидан тезроқ қувишга шошилишар эди. Бу ҳолатни шоир ўзининг

Тинмайин юрдум бу ғам даштида ҳайронлик билан,
Охир умрум ўтти, сад афсус, нодонлик билан.
Бир гули шодим очилмай бахт гулистони аро,
Ҳайф, умрум оқибат, ўтти паршонлик билан.
Рост сўз айтсанг аларга зарра қилмаслар қабул,
Қуфр айттинг, деб урарлар неча озорлик билан.

Машрабинг ҳар бир сўзидир гавҳари қимматбаҳо,
Айтма бу сўзларни ҳар нокасга нодонлиқ билан,—

сатрларида ифодалайди. Ҳақиқатда ҳам шоир кўп жойларда қувғин остига олинди, калтакланди, хўрланди. Шунинг учун ҳам ноҳақликдан шикоят қилиб қуйндаги сатрларни ёзди:

Халойиқлар мени қувлар, ёмон, деб ҳар шаҳар борсам,
Ажаб мардуд, ажаб маржум, ажаб сангсора Машрабман.

Ҳақиқатда ҳам шоирнинг ҳаёти оғир кечди. У Урта Осиёнинг кўпчилиги шаҳарларини: Қўқон, Хўжанд, Тошкент, Самарқанд, Бухоро каби ўнлаб ноҳия ва туманларни, Яқин Шарқнинг кўп ўлкаларини пиёда кезиб чиқди. Умр бўйи ғаму ғурбатда, сарсонлик-саргардонликда, дарбадарликда хору зор кезган шоир:

На ғурбатларни чекдим чархи бибунёд дастингдан,
Тамоми хонумоним бўлди чун барбод дастингдан,
Мудомо ғамда қолдим бўлмадим дилшод дастингдан,
Ки қумридек қафасдан бўлмадим озод дастингдан,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдан,
Ки ман ҳар ерга борсам, дод этарман, дод дастингдан!

Шоир ҳақидаги қисса ва ривоятларда, шунингдек бир қатор таъкирларда шоирнинг бу хилдаги ҳаёти, таъқиб ва қувғин остига олинishi, неча бор хўрланиши ва зиндонларга солиниши баён этилади. Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкирани қаландарон» асарида баён этилишича, шоир Хўжанд шаҳрида бўлганида бу ернинг ҳокими Оқбўтабий шоирни ўз ҳузурига чақириб, халқ орасида аллақачон машҳур бўлиб кетган бир мухаммасини Машрабнинг ўзига ўқитади. Шоир бу мухаммасни шаҳар садр ва уламолари ҳузурига ўқиб бергач, ҳоким ҳам, уламолар ҳам дарғазаб бўлиб, шоирни жазолашни талаб қиладилар. Оқбўтабий уламолар фатвоси билан шоирни Сирдарёга фарқ қилиб ўлдиришга фармон беради. Аммо шоирнинг ихлосмандлари бир амаллаб шоирни яширинча озод қилиб, Сирдарё суви орқали уни кемада олиб кетиб, ўлимдан қутқариб қоладилар⁵.

Машраб кўп шаҳарларни пиёда кезиб чиқди. Аммо у қаерга бормасин, фош қилувчи, исёнкор руҳдаги шеър-

⁵ Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкирани қаландарон» асарида келтирилган бу ривоят М. Зокировнинг «Эрк ва маърифат куйчилари» китобидан олинди.

лари билан ўша замондаги ҳукмрон табақа вакилларини, риёкор уламоларни тинмай савалади. Шунинг учун ҳам Балх шаҳрига келганида 1123 ҳижрий (1711 милодий) йилда Балх ва Қундуз ноҳиялари ҳокими Маҳмуд Қатағон фармони ва руҳоний уламолар фатвоси билан дорга осиб ўлдирилди. Жасур ва исёнкор шоир қатл этилди.

МАШРАБНИНГ ДЕВОНИ БОРМИ?

Машрабнинг ҳаёти ва ижодий меросини ўрганган олимларимизнинг кўплари шоирнинг асл қўлёзмалари, автографлари етиб келмаганини, аммо шоир девонларининг нусхалари кўплиги, бу нусхалар бир-бирдан катта фарқ қилиши, уларнинг кўпи кейинги асрларда кўчирилган ёки литографик усулда босилганини қайта-қайта таъкидлайдилар.

ЎзССР ФА академиги В. А. Абдуллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида Машраб ҳаёти ва ижодига бағишланган қисмида ҳатто шоир асарларини кўчирган хаттотлар рўйхати ҳам келтирилади. Юқоридаги асарда кўрсатилишича, Эргаш Девонаи Кеший (Шаҳрисабзий), Мирзо Файзулло Хузорий, Қурбон Ниёз, Муҳаммад Зиён Балхий, Мулло Аҳмад ибн Мулло Жиянали, Мулломурад ибн Мулло Зокир Бухорий, Абдулфаттоҳ ибн Мулло Абдужалил Жўйборий, Мулло Мир Узомиддин каби хаттотлар шоир девонларини бир неча марта кўчирганлар. Унинг шеърлар тўплами инқилобгача «Девони Машраб», «Эшон Машраб», «Эшон Шоҳ Машраб», «Эшон Шоҳ Машраби девонаи Намангоний», «Ғазали Эшон Шоҳ Машраб», «Муҳаммаси Шоҳ Машраб» номлари билан китобат қилинган⁶.

Бу шоир ҳақида алоҳида адабий-танқидий очерк яратган Муҳсин Зокиров қуйидаги фикрларни баён этади:

«Бобораҳим Машраб лирик меросини аниқ ажратиш ва тиклаш масаласи энг қийин, энг масъулиятли ва мураккаб ишлиги аниқ.¹

Чунки юқорида айрим масалаларни баён этиш муносабати билан қайд қилиб ўтилганидек, Машрабнинг ўз асл қўлёзма девонининг ҳанузгача топилмаганлиги, бунинг устига ҳозиргача бизга маълум девонларнинг барчаси вафотидан анча кейин турли даврларда хилма-хил котиблар тарафидан кўчирилиб, жуда кўплаб онгли ёки онгсиз ўзгартириш, бузилишларга дучор қилинганлиги

⁶ Абдуллаев В. А. Ўзбек адабиёти тарихи. Олий мактаблар учун дарслик, иккинчи китоб, Тошкент, 1964, 63-бет.

ишни янада чигаллаштириб юборади, шунинг учун ҳам бу ишни тайёрлаш жараёнида **турли даврларда кўчирилган қўлёзма девонларни, тошбосма нусхаларни** бири-бирига таққослаш, чоғиштира урганиш асосий принцип сифатида қабул қилиниб, имконият доирасида шоир шеърларининг аслига яқин вариантларини тиклашга ҳаракат қилинди. Шунингдек, Машраб шеърларини ўрганишда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида ва хусусий кишилар қўлида сақланаётган **йигирмадан ортиқ қўлёзма девонлар**, авторнинг ўзига тегишли бўлган бир неча қўлёзма ва турли даврларда нашр этилган литографик асарлар асосий манба сифатида фойдаланилди. У ёки бу шеърни турли нусхаларга чоғиштириш, таққослаш ва уни ҳар жиҳатдан аслига яқин деб тахмин қилишда шеър мавзуси ва мундарижасининг умумий йўналиши, ички руҳи, байтлараро мазмуннинг бир-бирига мантиқан боғланиши, вазн, қофия, бадий услуб, радифлар системаси ва лексик томонларига уйғунлиги қатъий равишда ҳисобга олинди. Шунинг учун ҳам баъзан бир шеърнинг аслига яқин вариантини тиклашда **бир неча девонларга** мурожаат қилиб таққослашга тўғри келди⁷.

М. Зокировнинг бу фикрларини ўқиган китобхон шоирнинг турли даврларда кўчирилган девонларининг қўлёзма нусхалари бизнинг замонамизгача жуда кўп вариантларда етиб келган экан, биргина Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида **«йигирмадан ортиқ қўлёзма девонлар»** мавжуд экан, деган хулосага келиши аниқ. Аммо, афсуски, биз бу девонларни қидириб, Давлат қўлёзма фондларидан унинг бирорта нусхасини ҳам топа олмадик. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида «Девони Машраб» деб номланган қўлёзмалар кўп экан, Масалан, шу институт фондидаги 170, 225, 3674, 172, 5940 инвентарь номерлари билан сақланувчи 30 дан ортиқ қўлёзма юқоридагича «Девони Машраб» номи билан аталган, аммо уларнинг бирортаси ҳам девон эмаслиги аниқланди. Маълум бўлишича, Раҳимбобо Машраб ҳақида турли даврларда, турли кишилар томонидан тўқилган афсона ва ривоятлар, қиссалар орасида шеърлар ҳам берилган, китоблар янглиш суратда «Девон» деб аталиб келинган.

Шарқшунослик институтининг катта илмий ходими

⁷ Зокиров М. Машраб..., 26—27-бетлар.

З. Г. Ризаев билан шу институтда сақланувчи шоир «де-вон»ларининг баъзисини, шу жумладан 170 инвентарь номерли қўлёзмани ҳам кўздан кечирдик. Маълум бўли-шича, бу нусха ҳам Машраб девони бўлмай, балки шоир ҳақида тўқилган қисса-ривоятлардан ташкил топган бў-либ, насрий парчалар орасида кўплаб шеърлар ҳам учрайди.

Масалан, ўша қўлёзмадан қуйидаги парчани олиб кўрайлик: «...Машраб бу сўзга чарх уриб, масти беих-тиёр бўлуб, мусулмон қилурман, деб онда бу ғазални айдилар:

Сен-сан севарим, хоҳ инон, хоҳи инонма,
Оҳи саҳарим хоҳ инон, хоҳи инонма,
Ғам шоми фироқингда кабоб этти фалакни,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳи инонма.
Лаълинг майидин гунчадайин кўнглум эрур қон,
Кўпрак тамайим, хоҳ инон, хоҳи инонма.
Заҳри ғами ҳажринг мани ўлдурғали этти,
Эй лабшакарим, хоҳ инон, хоҳи инонма.
Жонлар узубон кечалари оҳи надомат,
Эй сиймбарим, хоҳ инон, хоҳи инонма.
Машраб сени йўлингда бўлиб барқи тажалли,
Қолмай асарим, хоҳ инон, хоҳи инонма.

Аммо эшон шоҳ Машраб бу ғазални дегонидан сўнг маликанинг вақти хуш бўлсун деб айдилар...»⁸.

Бу қўлёзма бошидан охиригача шу тартибда тузил-ган бўлиб, аниқ кўриниб туриптики, уни шоирнинг дево-ни деб бўлмайди. Чунки, одатда девонлар юқоридагича қисса, повесть шаклида эмас, балки шеърлар тўплами тарзида тузилади. Девонга шоирнинг кичик ҳажмдаги шеърий асарлари киритилади. Баъзан девонлар сўз бо-ши (дебоча) билан ҳам бошланиши мумкин.

З. Г. Ризаев «Индийский стиль в поэзии фарси кон-ца XVI—XVII вв» китобининг 19-саҳифасида «Девони Машраб»нинг шарқшунослик институтида 4611 номерли инвентарда сақланувчи нусхасидан бир шеър келтирган. Биз бу нусхани кўздан кечириб жуда ҳайратландик. Чунки у шоирнинг девони бўлмаганидан ташқари, қис-са ҳам, повесть ҳам эмас, балки араб тилида ёзилган тамомила бошқа бир асар эди.

«Гулистон» журналининг 1975 йил 1-сонида Жало-лиддин Юсуповнинг «Машрабнинг янги топилган ғазал-лари» мақоласи эълон қилинди. Мақолада берилишича, у «Девони Машраб»нинг яна бир янги нусхасини топган. Муаллифнинг таъкидлашича, «Бу нусхада ҳам бошқа қўлёзмалардан фарқ қилувчи кўпгина янгилликлар бор.

⁸ УзФА ШИ қўлёзма фонди, инв. № 170, 66а—66б-варақ.

Айрим ривоятлар бошқа китоблардагидек насрий эмас, балки назмда берилган⁹.

Демак, Ж. Юсупов топган «Девони Машраб» ҳам ривоятлардан иборат бўлиб, насрий ва назмдаги ривоятлар орасида шоирнинг шеърлари жойлаштирилган. Демак, бу нусхани ҳам девон деб аташ тўғри эмас.

«Девони Машраб» деб шартли номланган бу китобларда баъзида шундай ривоятлар келтирилганки, уларнинг кўпига ишониб бўлмайди. Масалан, Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 5940 номерли инвентарда сақланувчи манбада келтирилган шича, гўё Машраб онадан туғилганига энди уч кун бўлганида қўлига танбур олиб, ўзи ижод этган қуйидаги мухаммасни куйлаган экан:

Жунун базм айласа базми фано филло бўлур пайдо,
Бу халқ ичра шўри ишк бир заррадур пайдо.
Ки чилган хайли ичра Хизр ила Идрис эрур бобо,
Авомунноси оламга буларга айтадур ишқо,
Худо қилган насиба ҳар кима охир бўлур пайдо.

Шароби антаҳур бу халққа саршор ман кўрдум,
Ҳаммаси масти лояъқил, ўзум ҳушёр, ман кўрдум,
Бу мажлисга қараб турдум, жаҳони бекасин кўрдум.
Ўзумга ушбу оламни чунон безор ман кўрдум,
Ки бозори халойиқдин менга ҳеч йўқтурур савдо¹⁰.

Албатта, шоирнинг исми туғилганидаёқ «Машраб» эмас, балки Раҳим ёки Раҳимбобо эди. «Машраб» тахаллусини эса у анча кейин олган. Шеър ёзишни ҳам уч кунлик тўдаклигидан эмас, балки бир неча йил кейин бошлаган эди. Ахир, онадан туғилганига эндигина уч кун бўлган чақалоқ танбур чалиши, юқоридаги мухаммасни яратиши ва уни ўзи куйга солиб айтишига ким ишонади?!

Демак, шу нарса аёнки, ЎзФА ШИ қўлёзмалар фондида ҳам, юқоридаги муаллифлар қўлида ҳам «Девон» деб номланишга муносиб бирорта ҳам қўлёзма мавжуд эмас экан. Ана шундай мўътабар нусханинг мавжуд эмаслиги шоир тўғрисида турли фикрларнинг баён этилишига Машраб ижодий камолотининг тараққиёт босқичлари етарли, атрофлича баҳоланмай қолишига сабаб бўлмоқда.

«Ўзбекистон ССР тарихи»да Раҳимбобо Машраб ҳақида тўқилган бу қиссалар ҳақида жуда тўғри фикр баён этилган:

⁹ Гулистон, 1975, I-сон, 23-бет.

¹⁰ ЎзФА, ШИ, қўлёзма, инв. № 5940, 6—7-бетлар.

«...Шеърда ёзилган, насрий парчаларга эга бўлган «Девони Машраб» номли халқ повести, афтидан, шу асрда (XVIII асрнинг биринчи ярмида) пайдо бўлган. Бу асарда камбағал Машрабнинг турли шаҳар ва қишлоқларни кезиб юриши тасвирланади, ҳукмрон синф вакиллариининг жоҳиллиги, ўзбошимчалиги кўрсатилади. Шундай қилиб, гарчи асар яхлит олганда диний-мистик характерга эга бўлса-да, унда эксплуатация қилинувчи халқнинг феодал зулмга қарши норозилиги қизиқарли повесть формасида ифодаланган»¹¹.

Ҳақиқатда ҳам бу «Девони Машраб»ларнинг кўпчилиги халқ қиссалари, халқ повести формасида яратилган бўлиб, уни Машраб девони дейиш учун асос йўқ. Шунинг учун ҳам ҳозир бу асарлар девон эмас, балки қисса деб номланмоқда. Ҳатто, унинг муаллифи Пирмат Сеторий эканлиги ҳам аниқланди.

Яқин вақтларгача Машраб ҳақидаги айрим тадқиқотларда шоир девонларининг кўплиги ҳақида гап борарди. Аммо, кейинчалик, бу нусхалар девон эмаслиги, балки шоир ҳақида тўқилган қисса ва ривоятлар шартли равишда девон деб аталиб келингани маълум бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам А. Абдуғафуров кўп томлик «Ўзбек адабиёти тарихи» академик нашрида Машраб ҳақида ёзган мақоласида: «...унинг ўз асарларини бирор мажмуага тўплагани ёки анъанага кўра **девон тузгани маълум эмас...** Кейинчалик бошқа бирор шахс (котиб, адабиёт мухлислари) томонидан ана шундай хизматнинг бажарилгани ҳам номаълум...»¹², — деган эди.

Аммо Машраб «Девони»ни нашрга тайёрловчилар бу маълумотлардан мутлақо хабарсизга ўхшайдилар. Агар улар бу фикрлардан хабардор бўлганларида «Девон» ҳақида айтилган бу фикрларга ўз муносабатларини билдирган бўлар эдилар. Бунинг ўрнига китобга В. Раҳмонов томонидан ёзилган сўз бошида: «Машраб асарларини саралаш ва нашрга жалб этишда нусхаларнинг нисбатан қадимийлиги ва тил хусусиятларига эътибор берилди, танлаб олинган шеърлардаги текстологик қусурлар, котиблар нуқсонлари ва атайлаб қилинган «таҳрир»лар бошқа нусхаларга солиштирилиб, иложи борича тузатилди. Машрабнинг бир неча шеъри турли қўлёзмаларда ҳар хил вариантларда учрайди. Вариант фарқлари кўпинча текстни бузиш, сўзни нотўғри кўчи-

¹¹ Ўзбекистон СССР тарихи, I том, I-китоб. Тошкент, 1956, 497-бет.

¹² Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. III том, Тошкент, 1978, 235-бет.

ришлар туфайли рўй беради. Бундай ҳолларда поэтик савияси юксакроқ ва фикрий мантиқ изчилроқ бўлган нусхаларга таянилди...»¹³, деган фикр баён этилганки, бу сўзларни ўқиган китобхон нашрга тайёрловчилар қўлида Машрабнинг бир неча ўнлаб жуда қадимий девонларининг қўлёзма нусхалари мавжуд экан, деган нотўғри хулосага келиши аниқ.

«Девон» тузувчилари қўлида бундай нусхалар мавжуд бўлса, уни баён ва тасниф этиш, китоб қайси нусхалардан тайёрланганини аниқроқ айтиш шарт эди. Агар тузувчилар бирор давлат қўлёзма фондларидаги нусхаларни асос қилиб олишган бўлса, унда аниқ қўлёзмаларнинг инвентарь номерларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур эди. Китоб сўз бошисида «ўнлаб Машраб девонлари ва «Девони Машраб» китобларининг қадимий нусхалари» борлиги бир неча ўринда такрорланади, аммо бу фикрлар асосли эканига ишониш қийин.

Шундай қилиб, Раҳимбобо Машрабнинг девони нусхалари кўплиги ҳақидаги фикрлар бугунги кунда тасдиқланмаётир. Шоирнинг девони борми? деган савол ҳам тўла аниқланмай, жавобсиз қолмоқда¹⁴.

Маълумки, бу саволга ҳаққоний ва тўлиқ жавоб бериш учун шоир асарлари тўпламларини, девонларини астойдил қидириб кўриш, улар мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига тўла қаноат ҳосил қилингандагина аниқ жавоб қайтариш мумкиндир.

МАШРАБГА ОИД ЯНГИ МАНБАЛАР

Буюк аждодларимиз қолдирган бой адабий меросни қидириш ва ўрганиш жараёнида кўп йиллик изланишлар натижасида биз шоир Раҳимбобо Машраб тўғрисида янги маълумотлар берувчи бир неча қўлёзма манбаларни қўлга киритдик. Ана шу манбалар орасида, айниқса, икки қўлёзма жуда муҳим аҳамиятга эга бўлганини ҳисобга олиб, муҳтарам китобхонларни шу икки асар билан таништирмақчимиз.

Бизнинг шахсий кутубхонамизда мавжуд бўлган биринчи қўлёзма 632 саҳифадан иборат бўлиб, унда XVIII аср ва ундан олдинги даврларда яшаб ижод этган турли шоирларнинг 17000 мисрадан ортиқроқ шеъри ўрин олган. Қўлёзма тузилиш принципига кўра баёз харак-

¹³ М а ш р а б. Девон. Уша нашр, 25—26-бетлар.

¹⁴ Шодиев Э. Машрабнинг девони борми? — Ўзбек филологиясининг актуал масалалари. № 532. Тошкент, 1977, 80—85-бетлар.

терига эга. Аммо, одатда, баёзларнинг кўпчилигида ҳар бир шоирдан икки-уч шеър келтирилса, бу қўлёзмада баъзан 20—30, баъзида 50—60 ва ундан ортиқ саҳифада бирор шоир девонидан танланган шеърлар келтирилади.

Масалан, шу қўлёзмада Беҳуд девонидан 54 саҳифа, Қосим Девона ғазалиётидан 46 саҳифа, Шоҳ Қосим Анвор девонидан 58 саҳифа, Музҳиби Самарқандий девонидан 30 саҳифа, Мирзо Тажаллий девонидан 44 саҳифада ғазал ва мухаммаслар келтирилган. Афтидан, бу қўлёзмани тартиб берган котибнинг қўлида бу мажмуага киритилган шоирларнинг мукамал девонлари мавжуд бўлган ва у ўзи тартиб берган бу китобга уларнинг девонларидан катта бир қисмини кўчириб, танланган девонлар мажмуаси тузган, шунинг учун ҳам биз бу қўлёзмани шартли равишда «Мажмуайи мунтахаби девонхо» деб атадик.

Қўлёзманинг 101, 148, 291 ва 332-бетларида китобнинг кўчирилган (ёки тартиб берилган) йили ва котибнинг исми кўрсатилган. Бу таърих китобнинг тўрт едила ҳам бир хил—ҳижрий 1165 йил (милодий.1751—1752) деб кўрсатилган. Қўлёзмада тартиб берувчи котибнинг исми 291-бетда «Абдулмуниб Абдулвоҳид», 332-бетда эса «Абдулвоҳиди Хоксор» дейилган. Демак, қўлёзма муаллифи ва котибнинг тўла исми Абдулмуниб Абдулвоҳиди Хоксор бўлган. Китобнинг кўчирилган (ёки тузилган) йилига қараб унинг мураттиби ва котиби машҳур «Мунтахаб ул-луғот»нинг муаллифи Хоксор бўлса ҳам ажаб эмас, деб тахмин қилиш мумкин.

Бу мажмуада юқорида номлари зикр этилган шоирлардан ташқари, Муҳташам, Курайш, Нозим, Васлий, Хожайи Кобул, Вали Лаванди Машҳадий, Ваҳший, Мушфиқий, Навидий, Шаҳиди Ғазнавий, Шевоний, Мирзо Соний, Бобо Нафас, Анварий, Ҳайратий, Майлий, Муҳаммад Мўмин Астрабодий, Мулло Кўчак Қиссахони Самарқандий, Мулло Гулшан, Фанойи, Сайидо, Мулло Зийнати Самарқандий, Сўфи Оллоёр, Наргисий, Киром Бухорий ва яна бир қанча шоирларнинг шеърларидан намуналар ҳам келтирилган.

Қўлёзмада тожик ва ўзбек адабиёти тарихини, айрим икки тилли адиблар ижодини янада тўлиқроқ тасаввур қилиш учун қимматли факт ва маълумотларни учратиш мумкин. Кейинги вақтларда топилган айрим манбаларда XVI аср ўзбек адабиётининг йирик вакили, истеъдодли зуллисонайн шоир Муҳаммад Солиҳнинг бир неча шеърлари аниқланган эди. Бу китобда ҳам Муҳаммад Солиҳнинг бир неча тожикча ғазали ўрин олган.

Тўпламнинг 496—525-бетларида Машрабнинг тожикча девонидан, 526—539-саҳифаларида ўзбекча девонидан шеърлар келтирилган.

Қўлёманинг 43 саҳифасида Машраб шеърларига ўрин ажратилган. Бу шеърлар биз ўрганаётган исёнкор шоир Раҳимбобо Машрабники эканлигини ундаги кўпчилик ғазал, мухаммас ва мустазодлар ҳам аниқ тасдиқлаб турипти.

Машраб асарларининг ўз замонида, XVIII аср ўрталарида кўчирилган нусхаларининг ҳалигача топилмагани, кейинги асрларда унинг асарлари катта ўзгартишлар билан тарқатилганини эътиборга олсак, бу манбадаги шеърлар шоир меросини чуқурроқ ўрганишда нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлиги яққол кўзга ташланади.

Қўлга киритилган қўлёмна Машраб ижодининг барча ноаниқ томонларини ҳал қилиб бера олмаса ҳам, ҳар холда уни тузган муаллиф қўлида шоирнинг икки тилда — ўзбек ва тожик тилларида яратилган икки девоннинг мўътабар нусхаси борлиги кўринади. Қотиб ана шу икки девон асосида ўзи тузган бу мажмуага Машраб девонларидан бир қатор тожикча ва ўзбекча шеърларни киритган.

Бизнинг шахсий фондимида мавжуд бўлган иккинчи қўлёмна 416 саҳифадан иборат бўлиб, унинг дастлабки 45 варағи баёз характериға эга. Унда бошқа шоирларнинг шеърлари қаторида Машрабнинг ғазал ва мухаммасларига ҳам кенг ўрин берилган. Қўлёманинг 46—139-варақларидан Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»лари тарзида тузилган ҳикматлар китоби ўрин олган.

Китобнинг 139—182-варақлари эса Машраб девонидан иборат. Бу девон 88 саҳифадан иборат бўлиб, унда ҳеч қандай саргузашт, насрий баён, муқаддима ёки қисса учрамайди. Бошқа девонлар сингари бу девон ҳам анъанавий «бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим»дан сўнг ғазаллар билан очилади. Ундан ўрин олган шеърлар тожик ва ўзбек тилларида ёзилган. Аммо тожикча шеърлар ўзбекча шеърларга нисбатан оз. Девоннинг асосини ўзбекча ғазал ва мухаммаслар ташкил этади. Қўлёмнада девон тузишдаги алифбо тартибига тўла риоя қилинмаган. Бу китоб:

Эй дастайи гул, марҳабо, бо сўи райҳон омадй,
Чони ҳама олам тун, к-аз олами чон омадй.
Вавволаи рўн ту шуд, ошuftаи муи ту шуд,
Чун сокини кўи ту шуд, ё раб, ту чонон омадй,
Мўсо ба кўи дарғаҳат, Исо шуда ҳам чокарат,
Раф-раф шуда чавлонғаҳат, то ту ба майдон омадй...

байтларини ўз ичига олган ғазал билан бошланади ва девоннинг охири:

Бир шўри фиғон бирла ҳай-ҳай на бало келди,
Жон қичқирадур, қўй деб, ханжарни чопо келди.
Келди бошимга жаллод қўлида шаҳи пўлод,
Қилди мани нобунъед, тиғи гузаро келди,
Рози бўлайин ўлсам, жон бергунча бир кўрсам,
Ё раб, не бало қаттиғ, шиддатли қазо келди.
Эй ёрки, Машрабсан, қўрқиб надин йиғларсан,
Ошиқ кишига ўлмак ул айна ризо келди, —

ғазали билан тугалланади.

Қўлёмзанинг кўчирилган йили ва котиби аниқ кўрсатилмаган. Лекин «таммат ул-китоб»дан сўнг Мулло Ниёзмуҳаммади Хўқандийнинг ширу шакар усулида ёзилган муҳаммаси келтирилади. Бу ишорага қараб қўлёмзанинг котиби ҳам Мулло Ниёзмуҳаммади Хўқандий бўлса керак, деб фараз қилиш мумкин. Демак, котиб XVIII асрнинг ўрталари ёки XIX аср бошларида яшаб ижод этган кўринади.

Машрабнинг бу девони А. Абдуғафуров 1971 йилда нашрга тайёрлаган китоб¹⁵ билан муқояса қилинганда маълум бўлдики, нашр этилган китобдаги шеърларнинг қатта қисми девонда ҳам бўлган. Аммо бу шеърларнинг мисра ва байтларида катта фарқ борлиги кўриниб турибди.

Масалан, юқоридаги китобда қуйидаги ғазал келтирилган:

Ишқ водисидан бир кеча мен ҳай-ҳалаб ўттум,
Зухҳод элини мамлакатини талаб ўттум.
Олдим фаҳу мисвокни девоналиғ айлаб,
Парвонасифат жоними ўтқа қалаб ўттум.
Дунё ясениб, жилва қилиб олдиما келди,
«Боргил нари» деб (кетига) бир шатталаб ўттум.
Офоқни бир лаҳзада кездим, не ажабдур,
Мино тоғидин Акка сифат аккалаб ўттум.
Кўрдимки, вафоси йўқ экан ушбу жаҳонни,
Миндим ажал отини мен қамчилаб ўттум.
Билдимки ани душмани маккорайин айёр,
Ло тирноғи бирла юзини тирмалаб ўттум.
Мардова худо дейдики: «Дунё майи аччиғ»,
Аччиғлиғини билмак учун бир ялаб ўттум.
Солдим туну кун нафси итим бирла урушни,
Танҳо қиличи бирла уруб ҳай-ҳалаб ўттум.
Хомуш пичоқини они бўйнига қўйдум,
Чўғ найзаси бирла кўзини найзалаб ўттум.
Девонайи Машраб бу сўзинг дардга даводур.
Ошиқ элини кўнглига бир ўт қалаб ўттум.

(51—52-бетлар)

¹⁵ Машраб. Тошкент, 1971. Нашрга тайёрловчи А. Абдуғафуров.

Бу ғазал Машраб девонида ҳам мавжуд бўлиб, у қуйидагича сатрларда ташкил топган:

Ишқ водисидан бир кечаси ҳай-ҳалаб ўтгум,
Монанди найистон кўйига ўт қалаб ўтгум.
Билдимки, вафоси йўқ экан ушбу жаҳоннинг,
Озода бўлуб, балки этак қампалаб ўтгум.
Офоқни ҳар лаҳзаи кўрдим ба таажжуб,
Мино тоғидин akkaдайин akkaлаб ўтгум.
Истанбулу, Ҳинду, Яману, Дажлаву Бағдод,
Турону Ироқ, Исфаҳони булаб ўтгум.
Дунё ёсаниб олди ма бир кун кула келди,
«Тургил нари» деб (кетига) мен шатталаб ўтгум.
Билдим ман ани душман маккора экандур,
Ло тирноғи бирла юзини тирмалаб ўтгум.
Мардони худолар дедилар дуняни аччиғ,
Аччиғлиғини билмак учун бир ялаб ўтгум.
Нафс кофири бирла туну кун солдим урушни,
Тоҳо қиличи бирла уруб, ҳай-ҳалаб ўтгум.
Хомуш пичоғин ҳар дам анинг бўғзига кўйдим,
Чўғ найзаси бирла кўзига найзалаб ўтгум.
Девонани Машраб бу сўзунг дардга даводур,
Ошиқ элининг кўйига бир ўт қалаб ўтгум¹⁶.

Бундай фарқларни бошқа шеърларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, ўша нашр этилган китобда:

Ултуройин дермусан, ё куйдукойин дермусан?
Ена бошимга балолар ёғдукойин дермусан?

(85-варақ)

Биздаги девонда:

Ултуройин демушсан, куйдукойин демушсан,
Ена бошимга балони келтуройин демушсан.

(1436 варақ)

Машраб девонини кўчирган котиб баъзи хатоликларга ҳам йўл қўйган. Айрим шеърлар такроран кўчирилган. Девоннинг ҳар бир саҳифасида 30 сатргача шеър жойлаштирилган. Демак, бу девон таркибида шоирнинг 2500 мисрадан ортиқроқ шеъри ўрин олган.

Ана шу икки қўлёзма асосида Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти, шунингдек Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти фондидаги, бир неча шахсий кутубхоналардаги Машрабга берилган китобларни кўздан кечириб, бирор ерда ҳам Машраб девонининг бундай нусхаларини учратмадик. Юқоридаги икки манба асосида шоир икки тилда алоҳида-алоҳида девон тузган, деган хулосага келинди.

¹⁶ Девони Машраб, ўша нусха 150-варақ.

Албатта, Машрабнинг ижодий мероси ўз асридаёқ жуда кенг тарқалган эди. Унинг шеърлари фақат ўзбек халқи орасидагина эмас, балки бошқа бир қатор халқлар орасида ҳам маълум ва машҳур эди. Шунинг учун ҳам жуда кўп қўлёзма манбаларда, китобларнинг ҳошияларида, турли баёзларда Машраб шеърлари учраб туради.

Машраб шеърларини ўз ичига олган баёзлар орасида ЎзФА Шарқшунослик институти фондидаги 11516 номерли инвентарда сақланувчи баёз ҳам диққатга сазовордир. Бу баёзнинг 35—43-варақларида шоирнинг бир неча тожикча шеърлари келтирилган.

Юқоридаги манбалар асосида шоир ижодий мероси, унинг баъзи бир қирраларини кенгроқ ўрганиш имконияти туғилмоқда. Шу манбалар асосида биз Машраб ҳақида, унинг адабий таҳаллуслари, шоир ижодининг бир қатор адибларга таъсири ва унинг издошлари тўғрисида, унинг икки тилда ижод этган зуллисонайн адиб бўлганлиги ҳақида айрим мулоҳазаларимизни баён эта-миз.

1 ШОИРНИНГ АДАБИЙ ТАХАЛЛУСЛАРИ

Адабиётимиз тарихида бир неча таҳаллус билан ижод этган шоирлар кўп бўлган. Албатта, ўтмишда шоир ҳаётидаги ва дунёқарашидаги ўзгаришлар шоирнинг бир неча таҳаллус танлашга ёки ўз таҳаллусини ўзгартиришга сабаб бўлган. Баъзан ижодий изланиш чоғларида танланган таҳаллус шоир табиятига мос тушмай қолиши сабабли ҳам ўзгартирилиши мумкин.

Ўтмишда яратилган бир қатор тазкираларда икки ёки ундан ортиқ таҳаллус билан ижод этган шоирлар ҳақида кўплаб маълумотлар берилган. Буюк ўзбек шоири Алишер Навоий икки таҳаллус билан: «Навоий» ва «Фоний» таҳаллуслари билан ижод этган эди. Унинг қаламига мансуб бўлган «Мажолис ун-нафоис» тазкирасининг биринчи мажлисида Мавлоно Яҳёе Себак ҳақида маълумот берар экан, бу шоирнинг аввал «Туф-фоҳий», сўнгра «Фаттоҳий», «Хуморий», «Асрорий» таҳаллуслари билан ижод этгани кўрсатилади. Бу тазкиранинг ўзида икки таҳаллус билан ижод этган яна бир неча шоирнинг номи зикр этилади.

Шоир Муҳаммад Шариф Гулханий кейинроқ ўзига «Журъат» таҳаллусини ҳам танлаган. Унинг замондошларидан бири XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган иккинчи бир Муҳаммад

Шариф «Узлат» («Узлатий»), «Нодир» («Нодирий»), «Махжур» («Махжурий»), «Шариф» («Шарифий») тахаллуслари билан ижод этган, ўзбек ва тожик тилларида баркамол асарлар яратган.

XVII аср ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган иқтидорли ўзбек шоири Раҳимбобо Мулла Вали ўғли Машраб ҳам юқоридаги шоирлар сингари бир неча тахаллус билан ижод этган. Аммо шоирнинг биографияси ва ижодий меросини ўрганган айрим олимларимиз фақат унинг «Машраб» тахаллуси ҳақида маълумот берадилар, холос. Шоирнинг бу тахаллусидан ташқари яна бошқа тахаллуслар билан ҳам ижод этгани афтидан, кўпчилик машрабшунос олимларимизга маълум эмасдек кўринади.

Шунинг учун ҳам улар ўрганган манбалар орасида баъзан шоирнинг бошқа тахаллуслари учраса ҳам, эътибор бермас эдилар. Бу ҳолат, кўпинча, шоир ҳаёти ва ижодий меросини ўрганиш юзасидан илмий тадқиқотлар олиб борган, Машраб ҳақида кандидатлик диссертацияси ёқлаган, бу шоир ҳақида алоҳида адабий-танқидий очерк яратган Муҳсин Зокиров тадқиқотларида кўпроқ кўзга ташланади.

Унинг Машраб ҳақида нашр эттирган китобида шоирнинг:

Шеъра мужаррадим мани олама берса равнақи,
Чиқса лаҳаддин «оҳ» уруб Мавлавий бирла Мушфиқий.
Саъдию Жомий айтадур анда на қилгуси Нақий.
Банда имом, имом, имом миннати ўзгадин тақи,
Йўқтур табиба ҳожатим дардима ҳам даво ўзум¹⁷, —

сатрлари келтирилади. Бу сатрларнинг Раҳимбобо Машрабга тааллуқли эканлиги шубҳасиздир. Унда шоир ўзининг бир қатор улкан салафлари номини эҳтиром билан тилга олади. Шу билан бирга ўзининг «Умам» тахаллусини шеърда уч марта такрорлаган. Аммо адабиётшунос М. Зокиров араб ёзувидаги «алиф» ва икки «мим»-ни «имом» деб ўқиган, ваҳолонки, бу сатрни:

«Банда Умам, Умам, Умам миннати ўзгадин тақи», —

шаклида ёзиш ва ўқиш тўғри бўларди.

М. Зокиров кейинги ишларида Машрабнинг бешта адабий тахаллус билан ижод этгани шоир ҳақидаги қиссаларда қайд этилгани, аммо бу тахаллуслар билан ёзган шеърлари деярли етиб келмаганини таъкидлайди.

¹⁷ Зокиров М. Машраб. Тошкент, 1966, 86-бет.

Кейинги вақтларда айрим адабиётшунослар бу шоирнинг адабий тахаллуслари ҳақида ҳам сўз юрита бошладилар. Филология фанлари номзоди Одилжон Носировнинг «Наманган ҳақиқати» газетасининг 1976 йил 11 сентябрь сонида эълон қилинган мақолаларидан бирида бу ҳақда қуйидагиларни маълум қилади:

«Машрабнинг «Маҳдий» ва «Зинда» деган бошқа тахаллуслари ҳам бўлган. Бироқ бу тахаллусларни қўлаб у оз шеър ёзганлиги сабабли кейинги тахаллуслари унча шуҳрат тутган эмас».

Шоир танланган асарларига ёзилган сўз бошида филология фанлари номзоди В. Раҳмонов ҳам бу масалага тўхталиб, «ўнлаб Машраб девонлари ва «Девони Машраб» китобларининг энг қадимий нусхаларида Машрабнинг Маҳдий, Риндий ва Умам тахаллусларидан фойдаланганлиги уқтирилади ва шу тахаллуслар қўйилган шеърлардан намуналар келтирилади. Ушбу тахаллуслар шоирнинг ўзбек ва тожик тилидаги шеърларида баб-баравар қўлланилган»¹⁸, — дейди ҳамда шоирнинг шу тахаллуслари билан яратилган ғазалларидан учта мақтаъ келтиради.

Биз Машрабнинг «Зинда» тахаллуси билан яратилган бирорта шеърини учратмадик, шунингдек В. Раҳмонов таъкидлаган «шоирнинг ўнлаб девонлари ва китобларининг энг қадимий ва мўтабар нусха»лари ҳали топилган эмас. Биринчи ахборотда шоирнинг бу тахаллуслари жуда оз қўлланилгани, иккинчисид а эса, аксинча, ҳар икки тилда ёзилган шеърларида тенг миқдорда қўлланилгани айтилади. Бу ноаниқликларга қарамай, шоирнинг бир неча тахаллус билан ижод этгани ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Ҳақиқатда ҳам, маълум бўлишича, бу истеъдодли шоир «Машраб» тахаллусидан ташқари «Умам», «Ринд», «Меҳр» («Меҳрий»), «Маҳдий», «Мирзо» («Мирзой») тахаллуслари билан ҳам ижод этган. Биз қўлга киритган маълумотларга кўра, шоир ёшликдан юқоридаги тахаллуслар билан кўплаб шеърлар ижод этган, «Машраб» тахаллусини эса кейинроқ қўллаган ва шу кейинги тахаллус билан халқ орасида кенг шуҳрат қозонган.

Шоирнинг тахаллуслари ҳақида турли манбаларда ҳам маълумотлар учрайди. Масалан, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 225 инвентарь номери билан сақланувчи қўлёзмада ҳам шоирнинг бешта тахал-

¹⁸ М а ш р а б. Девон. Тошкент, 1980, 8—9-бетлар.

луси борлиги кўрсатилади ва шулардан «Умам», «Ринд», «Меҳр» тахаллуслари санаб ўтилади¹⁹.

Унинг Машраб тахаллусидан ташқари қўллаган бошқа тахаллуслари ҳам анча кенг шуҳрат қозонган кўринадди. Шунинг учун ҳам кўп ҳолатларда шоирнинг замондошлари уни бошқа «Машраб»лардан ажратиш мақсадида шоирнинг бу тахаллусига «Ринд», «Умам», «Маҳдий» ва бошқа тахаллусларини қўшиб ишлатишган. Баъзан шоирнинг ўзи ҳам шеърларида қўшалок тахаллусларини қўллаб, асарларига «Машраби Маҳдий», «Машраби Умам», «Машраби Ринду Умам», «Машраби Мирзой» деб имзо чеккан, айрим шеърларига эса, тахаллусларини алоҳида-алоҳида «Машраб», «Ринд», «Маҳдий», «Мирзо», «Меҳрий» шаклларида қўллаган бўлса, юқорида кўриб ўтганимиздек, айрим ғазалларида бир тахаллусни бир неча марта (масалан: «Умам, Умам, Умам» шаклида) такрорлаган.

Еш олим Жалолиддин Юсупов «Гулистон» журнаlining 1975 йил 1-сонида ўзи топган қўлёзмадаги шеърлардан Машрабнинг кўпчиликлка маълум бўлмаган бир неча янги ғазалларини эълон қилган. Аммо у шоирнинг турли адабий тахаллусларидан мутлақо хабарсиз бўлгани сабабли Машраб шеърларидан бирининг мақтаъсини журналхонларга қуйидагича тақдим этган:

Машраби ринди умам куйида жон берсанг не ғам,
Ҳар гуноҳе ўтса мандин тавбаи оҳ қилдилар²⁰.

Кўриниб туриптики, Ж. Юсупов араб ёзувидаги қўлёзмани Муҳсин Зокировга нисбатан тўғри ўқиган, аммо шоирнинг турли тахаллусларидан хабарсизлиги сабабли «Ринд» ва «Умам»ни кичик ҳарф билан ёзиб, бир оз янглишган. Худди шу мақтаъли ғазал шоирнинг биз қўлга киритган девонида ҳам мавжуд бўлиб, уни биз қуйидагича ўқидик:

Машраби Ринду Умам куйида жон берсанг не ғам,
Бир гуноҳе ўтса мандин, тавба ғавго қилдилар²¹.

Юқорида келтирилган парчада шоирнинг ўзи «Машраб» тахаллусига «Ринд» ва «Умам» тахаллусларини ҳам қўшиб ишлатган. Биз қўлга киритган девоннинг 178-варағидан ўрин олган шоирнинг «Келур» радибли ғазалининг мақтаъсида ҳам бирданига уч тахаллус иш-

¹⁹ Девони Машраб. Қўлёзма, УЗФА ШИ, инв. 225, 302а-варақ.
²⁰ «Гулистон» журнаli, 1975, 1-сон, 23-бет.

²¹ Девони Машраб. Қўлёзма. Шахсий кутубхонамиздаги нусха. 163а-варақ.

латилган, «Умам» тахаллуси эса уч марта такрорланган:

Машраби Маҳдию Умам хушлади фақр аҳлини,
Банда Умам, Умам, Умум сидқи дилим сафо келур²².

Раҳимбобо Машрабнинг «Умам» тахаллуси билан яратилган ғазалларидан бирининг мақтаъси қуйидаги сатрлардан иборат:

Дар бешан чон бинишониди Умавро,
Дар ҳалқаи як чашм задан дар шиканастам²³.

Бу «Умам» — Раҳимбобо Машраб эканлигини ёки аниқроғи «Машраби Маҳдий» эканлигини унинг замондошлари ҳам яхши билар эдилар. Шунинг учун ҳам шоирнинг худди ана шу «Умам» тахаллуси билан ёзган ғазалига татаббуъ тариқасида жавоб ёзган истеъдодли замондоши шоири Мижмар ўз ғазалида Машраби Маҳдий номини тилга олади.

Бизнинг шахсий фондимида сақланувчи «Мажмуайи мунтахаби девонҳо»²⁴ («Девонлар мажмуаси мунтахаби») номли қўлёзмада шоирнинг тожикча девонидан шеърлар

келтиришдан олдин сарлавҳа ўрнида *من مقولات مشرب امم* («Мин мавқулоту Машраби Умам» — яъни Машраби Умамнинг сўзларидан) деб ёзиб қўйилган. Демак, бу мажмуани тузган котиб ҳам Машрабнинг «Умам» тахаллусидан хабардор бўлган. Эҳтимол, мажмуани тузган котибнинг қўлидаги мукамал девонда ҳам шундай ёзув мавжуддир. Ана шу мажмуага киритилган ғазал, тўртлик ва фардларда «Умам» тахаллуси билан ҳам, «Маҳдий» тахаллуси билан ҳам ёзилган шеърлар бор. Аммо мажмуадаги кўпчилик шеърлар «Машраб» тахаллуси билан ёзилган.

Бу ҳолат шу қўлёзмадан ўрин олган тожикча девон мунтахабида ҳам, ўзбекча девон мунтахаби қисмида ҳам бир хилда кўзга ташланиб туради. Шоир Мижмарнинг Машраб шеърларига жавоб тариқасида яратган татаббуълари қўлёзманинг тожикча девон қисмида ҳам, ўзбекча девон қисмида ҳам учрайди.

Машрабнинг:

²² Девони Машраб. Қўлёзма, ўша нусха, 1786-варақ.

²³ Баёз. Қўлёзма, ЎзФА ШИ, №11516, 43а-варақ.

²⁴ Шодиев Э. Машрабга оид янги манбалар. «Абадий мерос», 1978, 10-сон, 93—99-бетлар.

То телбалигим шуҳрати оламни тутубдур,
Мундин бери Мажнун сўзини халқ унутубдур²⁵.—

матлаъли ғазалига ҳам Мижмар жавоб айтган эди. Маълумки, бу шеър шоирнинг ҳатто ҳозирги кунларда нашр этилган кўпчилик тўпламларида ҳам мавжуд бўлиб, ғазалнинг мақтаъсида шоирнинг кенг тарқалган таҳаллуси — яъни «Машраб» таҳаллуси қўйилган. Машрабнинг замондоши, истеъдодли шоир Мижмар бу шеърдан илҳомланиб ёзган қуйидаги ғазалини ўқиган киши шоирнинг бошқа таҳаллусларидан кўпчилик хабардор эди, деган фикрга тўла ишонади:

То машқи жунун сархати кўнглумни тутубдур,
Фарҳод ла Мажнун гами ишқин унутубдур,
Бир новаки мижғони уни ағёрга тегди,
Юз минг қора маҳшар куни бошимдин ўтубдур.
Ўл муғбача то ғайри билан рағмима кўрдум,
Жон билдию ман, косайи захреки ютубдур.
Мижмар бу жавоб, айтди на хуш Машраби Маҳдий:
«То телбалигим шуҳрати оламни тутубдур»²⁶.

Машрабнинг «Ичган шароби соғари ваҳдат каноралар» сатри билан бошланувчи ғазалига ҳам Мижмар жавоб айтган. Бу жавобнинг охирида ҳам шоирнинг таҳаллусини Мижмар «Машраби Маҳдий» тарзида келтиради. Бу татаббуълар, бир томондан, юқоридаги шеърлар ҳақиқатан ҳам Раҳимбобо Машрабники эканлигини тасдиқласа, иккинчи томондан, шоирнинг «Маҳдий, «Умам» сингари яна бир неча таҳаллуслар билан ижод этгани ҳам ҳақиқатлигини яна бир марта маълум қилади.

Шоир Мижмар Раҳимбобо Машрабнинг жуда кўп шеърларига жавоб айтган эди. Бу шеърларнинг кўпчилигида жавобия ғазалнинг мақтаъ қисмида шоирнинг бир неча таҳаллуслари қайта-қайта зикр этилган. Бу жиҳатдан Машрабнинг «Бир тишим тушгани кўнглумга тушубдур юз ғам» сатри билан бошланувчи ғазалига жавобан Мижмар яратган қуйидаги ғазалдан парча ҳам характерлидир:

Ройгон жоними қурбон сени йўлуида кўруб,
То абад қилмишидин торти хижолат Ҳотам.
Тахти фақримки, билибман ноша иқлими фано,
Май ичиб, косайи зонуни қилиб соғари ғам,
Абри найсони сиришкимни фироқингда тўкуб,
Бўлди ҳар ёнима бир қатраси чоҳи замзам.

²⁵ Мажмуаи мунтахаби девонҳо. Қўлёзма, шахсий нусха, 529-бет

²⁶ Уша қўлёзма, 529—530-бетлар.

Умматингман, сени пайғамбари ишқим билдим,
Наргисинг мадҳу ваҳим, меҳру нубувват хотам.
Мижмар ул сўзни на хуш Машраби Маҳдий айтур:
«Бир тишим тушгани кўнглумга тушубтур юз ғам»²⁷.

Юқорида келтирилган далиллардан аниқ кўриниб туриптики, бир сўз юритаётган баркамол шоиримиз фақатгина «Машраб» тахаллуси билангина эмас, балки «Умам», «Маҳдий», «Меҳрий» («Меҳр») «Ринд», «Мирзо» («Мирзой») тахаллуслари билан ҳам шеърлар ижод этган. Баъзи ҳолатларда «Машраб» тахаллусига бу тахаллуслардан бирини ёки бирнечасини қўшиб ишлатган, шоирнинг замондошлари ҳам унинг бу тахаллусларидан хабардор бўлишган. Шунинг учун ҳам уни бошқа «Машраб»лардан ажратиш учун шоирнинг тахаллусларини «Машраби Маҳдий», «Машраби Умам» каби шаклларда ҳам қўллашган. Албатта, шоир тахаллусларини унинг замондошлари бундай шаклларда қўллашларига яна бир асосий сабаб шоирнинг ўз ғазалларида ҳам қўшалоқ тахаллусларнинг ишлатилишидир.

Шунинг учун ҳам Раҳимбобо Машраб ижодий меросини ўрганаётган ёки ўрганишга қизиққан кишилар қадимий ва нодир китоблар саҳифаларида бундай тахаллусларни учратганларида янада чуқурроқ мулоҳазалар юритишларини истар эдик. Эҳтимол, улар бу йўлда янада кўпроқ меҳнат қилиб, бу улкан шоир ижодини ўрганишда янги саҳифалар очилишига сабабчи бўлишарлар.

АДАБИЙ МЕРОСИ

Раҳимбобо Машрабнинг ^{мероси} адабий мероси ҳалигача етарли ўрганилмаган. Шоир ҳақидаги тадқиқотларнинг кўпчилигида унинг ижоди бир ёқлама ўрганилиб келинди. Шоир адабий меросини ўрганиш соҳасидаги бу аччиқ ҳақиқатни биринчи бўлиб машрабшунос олим М. Зокиров тан олди.¹ Олим ўзининг шу масалада ҳам шоир руҳидан, ҳам китобхонлардан узр сўраб эълон қилган иқдорномасида:

«...Шу тахлит Машраб шеърларига кўпинча нотўғри талқин берилиб, уни ашаддий даҳрий даражасига кўтаришгача бориб етдик. Шу жумладан, ўзим ҳам 1966 ва 1984 йилларда чоп этилган Машраб ҳақидаги китобларимда билиб-билмас шундай қўпол хатога йўл қўй-

²⁷ Уша қўльзма, 529—530-бетлар.

дим. Яна менинг иккинчи бир кечириб бўлмас гуноҳим, Машрабдек улуғ бузруквор ижодига нисбатан туҳматим шу бўлдики, ўша китобларимни тайёрлаш палласида замонасозлик қилиб, Машрабнинг «Мабдаи нур» ва «Кимё»дек ноёб фалсафий-таълимий дostonларига қора ранг чаплаб, бу асарлар «Машраб адабий мероси учун иснод», дейиш даражасигача етдим. Билмадим, бундай гуноҳим учун у улуғ зоти шарифнинг руҳи мени кечирадими, йўқми?... Ўша диққинафас бир тарихий шароитда айрим «казо-казо»ларнинг таъсирига берилиб, айримларидан ҳайиқиб... шундай оғир хатога йўл қўйдим.

Ғафур Ғулом номидан битилган «Икки Машраб» мақоласида «Мабдаи нур», «Кимё» фалсафий дostonлари ўзганглик Рўзибоқий Машраби сонийга нисбат берилди (бу шоир, айрим ривоятларга кўра, XVIII асрнинг иккинчи ярмида яшаган.) Кўп эҳтимолки, мазкур Рўзибоқий Машраби соний ҳам Жалолиддин Румийнинг «Маснавий»сидан таъсирланиб, унга шарҳ тасниф қилган бўлиши, бу борада Бобораҳим Машраб асарига ва умуман унинг шахси ва меросига эътиқод ва эҳтиром юзасидан ўз шахрини ҳам «Мабдаи нури соний» деб атаган бўлиши мумкин.

Эндиликда «Мабдаи нур» («Нурнинг ибтидоси») ва «Кимё» фалсафий-таълимий дostonлари Машраб қаламига мансуб эканлигини ҳеч иккиланмай, қатъий тасдиқ этаман...

Бу битилган иқрорномам билан улуғ бузрукворнинг пок руҳи ва адабий меросига нисбатан қилган улкан гуноҳларимнинг мингдан бирини юволган бўлсам, ўзимни беҳад бахтиёр деб биламан»²⁸, — деб ёзади.

Машраб ижодини ўрганиш юзасидан илмий изланишлар олиб борган, бир қатор тадқиқотлар эълон қилган филология фанлари доктори А. Абдуғафуров шоирнинг адабий мероси ҳақида сўз юритганда:

«...Биз Машраб асарларининг соф ҳолда тартиб берилган тўпламига эга эмасмиз. «Соф ҳолда» сўзларига алоҳида урғу бераётганимизга сабаб шуки, шоир ижодий меросининг асосий қисми, албатта ҳаммаси эмас, бизга ўзига хос бир манба орқали етиб келган. Бу «Девонаи Машраб», «Девони Машраб», «Ҳазрати шоҳ Машраб» каби номлар билан халқ орасида шуҳрат қозонган қиссалардир.

²⁸ Зокиров М. Машраб олдидаги гуноҳим. «Ёш ленинчи», 1990, 24 январь.

Тазкиралар, тарихий асарларнинг Машраб ҳаёти ва фаолияти, адабий мероси ҳақидаги маълумотлари ниҳоятда камбағаллиги ҳамда Машраб асарларининг маҳсус девон ҳолида етиб келмаганлигидан, мазкур қиссани шоир ҳаёти, унинг ижодий мероси тўғрисида ҳозирги этапда бирдан-бир тўлиқ ва маълум маънода асосий манба деб ҳисоблашга тўғри келади»²⁹, — тарзида фикр юритиб, ўз тадқиқотлари қайси манбалар асосида яратилганини аниқ баён этган эди.

Юқоридагилардан кўриниб туриптики, Раҳимбобо Машраб ижоди шу кунга қадар жиддий ўрганилмаган, унинг девонлари, унга мансуб бўлган асарлар ҳали жиддий тадқиқ этилмаган. Шунинг учун ҳам биз қўлга киритган шоир девонлари унинг меросини ўрганишда бундан кейинги тадқиқотлар учун муҳим манба сифатида хизмат қилиши керак. Унинг мероси жиддий ўрганилиши керак. «Мабдаи нур» ва «Қимё» асарлари атрофлича тадқиқ этилиб, унинг муаллифи масаласи узил-кесил ҳал этилиши керак.

Шу кунгача Машрабга нисбат берилиб келаётган «Девон»лар девон эмас, балки қисса эканлиги аниқланган. Бу қисса муаллифи шоирнинг замондоши Пирмаъ Сеторий эканлиги кўпчиликка маълум. Машрабнинг икки тилда девон тузгани ҳам аниқ. Шундай экан, шоирнинг адабий меросини жиддий тадқиқ этиш, унинг адабий меросини бугунги кун талабидан келиб чиқиб ҳолисона ва ҳаққоний баҳолаш керак.

Дастлабки кузатишларимиз, унинг лирик мероси ўзига хос қатор хусусиятлари билан ажралиб туришини кўрсатмоқда. Шоир шеърлятида кўзга ташланиб турадиган хусусиятлардан бири асарларнинг қайта-қайта ишланиши натижасида ғазал мухаммасга, мухаммас мусаддасга, мусаббаъ эса мусамманга айлантирилишидир. Шоирнинг шу кунгача нашр этилган тўпламларида «Ишқ ичра қадам қўйдиму то тарки сар эттим» сатри билан бошланувчи мухаммаси бор эди. Шоирнинг 1751 йилда кўчирилган девонида, шунингдек яна бошқа бир неча қўлёзма манбаларда:

То олами зоҳирга келиб гузар эттим,
Тарк айладиму жумлани қатъий назар эттим, —

байти билан бошланувчи ғазали мавжуд. Шоирнинг бу ғазалига ўнлаб шоирлар эргашиб, татаббуълар битишган. Демак, шоир даставвал ғазал яратган, орадан кўп

²⁹ Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари, 102-бет.

ўтмай ўз ғазалига ўзи мухаммас боғлаган. Шунинг таъкидлаб ўтиш зарурки, бундай ҳолат Алишер Навоийда ва бошқа шоирлар ижодида ҳам кўзга ташланади. Аммо Машраб асарларида бу шеъринг усул алоҳида жиллолар билан намоён бўлади.

Масалан, шоирнинг барча шеъринг тўпламларида нашр этилган «Дастингдан» радиоплаки мухаммаси биз кўздан кечирган бир неча қўлёзмада мусаддас шаклида, яъни бешлик эмас, балки олтилик шаклида учрайди. Мана, ўша мусаддас:

Не ғурбатларни чектим, чархи бевунёд дастингдан,
Тамоми хонумоним ўлди чун барбод дастингдан,
Мудомо ғамда қолдим, бўлмадим дилшод дастингдан,
Ки қумридек қафасдин бўлмадим озод дастингдан,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдан,
Ки ман ҳар ерга борсам, дод этарман, дод дастингдан!

Худди юқорида келтирилгани сингари, шу кунгача нашр этилган шоир тўпламларидаги мусаббаъ (еттилик) биз қўлга киритган қўлёзма манбаларда мусамман (саккизлик) шаклида учрайди. Мана, шу мусамманнинг биринчи банди:

Эй ғунчаи навхези гулистони малоҳат,
В-ей тоза ниҳоли чаманоройи назокат,
Зулфи сияҳинг фитнаю холу хатинг — офат,
Йўлингда тегар бошима минг санги маломат,
Мақбулсан, эй дилбари хушлаҳжа бағоят,
Қаҳ-қаҳ куласан, бу на аломат, на иноят?
Ваҳ-ваҳ, на ғўзалсан, на ажойиб, на қиёмат?!
Ҳай-ҳай санамо, айла жафо, жонима роҳат!..

Юқорида шу мусамман (саккизлик)нинг биринчи банди келтирилди, холос. Бундай ҳолат шоирнинг ижодий лабораторияси билан яқиндан танишишда ёрдам беради. Шоир адабий меросини ўрганишда, унинг асарларини нашрга тайёрлашда бу ҳолатни ҳам ҳисобга олиш керак.

Машраб ижодини ўрганган олимларимиз унинг тожик тилида шеърлар ёзганини эътироф этсалар ҳам, уларнинг тадқиқотларида бу шоир фақат ўзбек тилида ижод этган адиб сифатида гавдаланади. Албатта, кейинги нашр этилган шоир тўпламларида тожикча шеърларга, шире шакар усулида ёзган ғазалларига ҳам қисман ўрин берилган. Унинг бу тилдаги шеърлари ҳам жиддий тадқиқ этилиши ва алоҳида китоб ҳолида нашр қилиниши керак.

Мана, унинг шире шакар усулида тожик ва ўзбек тилларида ёзган ғазалидан байтлар:

Мандин саломе бар сӯи чонон,
Эй бод егкур, арзи ғарибон.

Ҳам дардмандам, бехонумонам,
Чоно, ту будӣ дардимга дармон...
Эй дӯст, ту рафти, то дида рӯят
Елғуз қолибман дар шаҳри Хирмон...
Бечора Машраб куйди ғамингдин,
Монанди зулфат ҳолим парешон.

Шоирнинг адабий мероси юзасидан сўз борганда олимларимиз ҳам унинг икки тилда асарлар ёзганини эътироф этишади: Машраб ўтмиш форс-тожик адабиёти классиклари ижодидан яхши хабардор бўлган истеъдодли шоир бўлган. Буни шоирнинг ижодий мероси ҳам тасдиқ этади, — деб ёзади А. Абдуғафуров, — Машрабнинг форсий асарлари ҳам халқ орасида, адабиёт мухлислари ичида севилиб ўқилган, шуҳрат қозонган, деб баралла айтиш мумкин. Чунки шоир ҳақида маълумот берувчи тарихий манбалар унинг форсий мероси тўғрисида ҳам сўзлаб ўтишни зарур деб топадилар, ўз асарларида уларнинг айрим намуналарини келтирадилар. Масалан, Малехо Самарқандий ўз тазкирасида Машрабнинг уч форсий ғазалини келтиради. Қиссага киририлган асарлар жумласида ҳам шоирнинг форсий ғазал ва мухаммаслари, фардлари учрайди. Умум адабий меросининг бир қисми бўлган бу асарларда ҳам Машраб дунёқарашининг ижобий ва чекланган томонлари ўз ифодасини топган: уларда дунёвий мазмун, реал ҳаёт мотивлари қаторида диний-тасаввуфий оҳанглар ҳам кўзга ташланади»³⁰. Шоирнинг янги топилган юқорида зикр этилган нодир қўлёзмалари унинг икки тилни мукамал билган, икки тилда ҳам шеърлар девони тузган иқтидорли шоир эканлигидан далолат беради.

Ҳақиқатда ҳам Раҳимбобо Машрабнинг бу асарларини кўздан кечирсак, ўзининг бир қатор улкан замондошлари ва салафлари сингари иккала тилда баркамол асарлар яратганига қаноат ҳосил қиламиз. Юқорида зикр этилган «Мажмуа»нинг 496—525-саҳифаларида шоирнинг тожикча девонидан шеърлар келтирилганини кўрсатиб ўтган эдик. Қўлёзманинг бу қисми «алиф» билан тугалланган 9 ғазал билан очилади, шундан сўнгра «б» ҳарфи билан 3 ғазал, «т» ҳарфи билан 15, «дол» ҳарфи билан 11, «зе» ҳарфига 1, «мим» ҳарфига 25, «нун» ҳарфига 1 ва «и» ҳарфига 4 шеър ва охирида бир неча тўртликлар келтирилади. Демак, кўриниб туриптики, бу манбада шоирнинг тожик тилидаги девони-

³⁰ Уша асар, 141—142-бетлар.

нинг дастлабки варақларидан бир неча саҳифа кўчири-
либ ўқувчига тақдим этилган.

Шоирнинг тожик тилидаги адабий мероси ҳам ўзбекча асарлари сингари содда ва равонлиги, халқ дилига яқинлиги билан алоҳида ажралиб туради. Улар ўзбекча шеърлари билан тўла ҳамоҳанг бўлиб, унда ҳам замондан шикоят, чархнинг кажрафторлигидан норозилик мотивлари яққол сезилади.

Раҳимбобо Машраб ҳаёти тарихидан бизга маълумки, шоир жуда кўп ўлкаларни кезиб чиқди. У қаерга бормасин, ҳамма ерда ҳам бир хилда оғир аҳволни, халқни жабру зулмга гирифтор этилганини кўрди. Шунинг учун ҳам у ўз шеърларида оҳу фарёд, ҳасрат ва надоматли сатрларни кўпроқ яратди. Ўзининг танқидий мулоҳазаларини кўпроқ ифодалади.

Умуман, Машрабнинг тожик тилидаги шеърлари бу забардаст адибнинг қалами қудрати икки тилда ҳам камолотга етишганини кўрсатади. Шунинг учун ҳам бу зуллисонайн шоирнинг ҳар икки тилда яратган адабий меросини ҳам тўплаш, ўрганиш ва уни кенг ўқувчилароммасига тақдим этиш ниҳоятда муҳим ва хайрли ишдир.

МАШРАБ ИЗДОШЛАРИ

Раҳимбобо Машрабнинг номи, унинг асарлари халқ орасида кенг тарқалгани сингари, унинг мероси ўз асри шоирларига ҳам, кейинги аср қалам аҳллари ижодига ҳам баракали таъсир кўрсатди. Асрлар давомида унинг асарларига татаббуъ тариқасида, жавобия усулида ёзилган шеърлар, унинг жўшқин ғазалларига боғланган мухаммаслар, ундан баҳраманд бўлиб ёзилган асарлар кўплаб учрайди. Бу ҳолат шоирнинг шуҳрати кенг тарқалганидан, шоирнинг издошлари, ижодининг мухлислари жуда кўп бўлганидан далолат беради.

Биз юқорида шоирнинг адабий тахаллуслари юзасидан сўз юритиш муносабати билан шоир Мижмарнинг Машраб асарларига жавобия характерида яратган шеърларидан баъзиларини келтирган эдик. Биз қўлга киритган қўлёзма манбаларда, шунингдек Ўзбекистон ва Тожикистон ССР Фанлар академиялари Шарқшунослик институтлари қўлёзмалар фондларидаги бир қатор нодир китобат намуналарида Мижмар, Аҳмади Самарқандий, Манзур, Шайдо Хўжандий, Шўхий Хўжандий сингари бир қатор шоирларнинг Машраб ижодидан

Баҳраманд бўлиб, унга издошлик билдириб ёзган шеър-лари кўзга ташланиб туради.

Машраб ижодиётидан энг кўп баҳраманд бўлган, унга эргашган шоирлардан бири XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган замондоши, зуллисонайн шоир Музаффариддин Мижмардир. Бу шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳали етарли ўрганилмаган. Унинг ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар ҳозирча жуда оздир. Асарларидаги ишораларга қараб, асосан XVII асрда ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган, дейиш мумкин. Аммо, XVII аср адабиёти юзасидан сўз юритилганда олимларимиз Машрабдан ташқари, Турди, Вафойи ва Нодирларни тилга оладилар, холос.

Раҳимбобо Машрабга замондош бўлган бу шоир Машраб билан тез-тез учрашиб турган, ижодий ҳамкорликда бўлган. Бизнинг шахсий кутубхонамизда мавжуд бўлган, 1751 йилда кўчирилган «Мажмуайи мунтахаби девонҳо»даги Мижмар шеърлари, шунингдек Машраб ғазалларида ҳам бу шоир исми ва адабий таҳаллусининг тилга олиниши фикримизни яна бир марта тасдиқлайди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 1116 номерли инвентарнинг VI қисми Мижмар таҳаллусли шоирнинг девонидан ташкил топган. Албатта, бу девон биз сўз юритаётган Мижмарникими, ёки бошқа бирор шундай таҳаллусли шоирникими эканлиги бу девон дурустроқ ўрганилгач, аниқланади. Аммо ушбу девонлар мажмуасидан Мижмарнинг фақат табубуларигина эмас, балки ҳар икки тилда ёзган бир неча шеърлари ҳам ўрин олган.

Бу шеърлар шоир Мижмарнинг ўз асрининг талантили шоирларидан бири бўлганини, Машрабнинг иқтидорли замондоши ва издоши бўлган бу адибнинг ижоди ҳам ҳар томонлама ўрганиш ва тадқиқ этишга лойиқ эканлигини кўрсатиб туради. Қуйида Мижмар шеърларидан бирини келтирамиз:

Ғамингни дафтари афсоналар қилсам қалам шоҳид,
Жафо, дардингни иншо боғласам дил не, алам шоҳид.
Тани парвона ўртаб, пуршарар шамъи аташ куйдум,
Самандар бўлди шоҳид, дўзахи ҳажру ситам шоҳид.
Худо шоҳид, намози ишқ билдим қиблаи қошинг,
Будур меҳроб шоҳид, барҳаман шоҳид, саном шоҳид.
Хумори наргисингдин саргарон масти аналҳақман,
Майи асрор шоҳид, дори Мансури алам шоҳид.
Холингни тарки мазҳаб, миллату ойину дин қилдим,

Ҳарам шоҳид, калисо шоҳиду зуннор ҳам шоҳид.
Фарангизода тарсо, бисмили қотил нигоҳингман,
Буту бутхона шоҳид, нолайи ноқуси дам шоҳид.
Товиб ялдо кечоси Мижмари дилхаста васлингдин,
Ўзунг шоҳид, ўзум шоҳид, назар шоҳид, қалам шоҳид³¹.

Мижмар шеърларининг катта бир қисми Раҳимбобо Машраб таъсирида, ундан илҳомланиб ёзилган. Мижмар шоирнинг фақат ғазалларигагина эмас, балки тўртлик ва фардларига ҳам жавобиялар яратган эди.

Машрабнинг:

На маърифати худо ва на ўзни тануб,
Утгум бу жаҳон ичида бир кеча қўнуб.
Ҳайҳот, на бенаво қаландардурман,
Шаб масту саҳар бангию рўзона жунуб³²,—

тўртлигига жавобан Мижмар қуйидаги тўртликни яратган эди:

Дунё чаманига тарабу афсона бўлуб,
Қон боғлади кўнглум ичра бир гунча кулуб,
Ғофил қўлогимга тортилар сури адам,
Кўз юмдumu очдим даме бир уйқу туруб.

Мижмар ўзининг улкан замондоши Раҳимбобо Машрабнинг кўпчилик шеърларини қайта-қайта ўқир, ундан илҳомланиб, жуда кўп татаббуълар битган эди.

Машрабнинг:

Ҳайф, тарсолар куйида пири Санъон бўлмадим,
Дину мазҳаб куйдуруб, бир бутга имон бўлмадим,—

матлали ғазалига Мижмар гўзал жавоб айтишга муваффақ бўлган эди:

Мазҳаби ушшоқдин ул куфру имон бўлмадим,
Каъбаву бутхона ҳам бир, шайху раҳбон бўлмадим.
Барғалат юрдум абас, қилдим кечиб умрум хато,
Мулки асрори ҳақиқатга мусулмон бўлмадим.
Қирмадин дайри муғон шуҳҳоди яғмолар билан,
Жоми ваҳдатдин лаболаб масти урфон бўлмадим.
Барҳаман зуннор боғлаб, саждаи бут айлади,
Бир нафас бутхонаи ноқуси афғон бўлмадим...
Бир алиф лавҳи ижодимга сабақ берди ўпуб,
Дарси ҳикматдин фалотуни суҳандон бўлмадим.
Барқ бергил, нахли оҳимдур риёзи гулҳаним,
Дўзахи ҳажрига Мижмар васли жонон бўлмадим.
Бул жавоб улдур Мижмар, хуб айтур Машрабим:
«Ҳайф, тарсолар куйида пири Санъон бўлмадим»³³.

³¹ Уша қўлёзма, 536-бет.

³³ Уша қўлёзма, 534-бет.

Маълумки, шайх Санъон христиан гўзалини севиб қолади ва севги йўлида ислом динини тарк этиб, христианликни қабул қилади, Қаъбанинг шайхулмашойихи бўлган бу буюк зот севги туфайли одамлар кўзи ўнгида қуръонни куйдиради. Мижмар шоир Машраб ғазалидаги шайх Санъон қиссасини эслатувчи сатрларни тазмин сифатида келтиради.

Шуниси характерлики, Мижмар кўпчилик жавобия шеърларининг мақтасида худди юқоридагича йўл тутиб, шоир ғазалининг биринчи сатрини ўз ғазали мақтасида такроран келтиради. Мижмар бу улкан замондошининг фақат ўзбекча шеърларигагина эмас, балки ҳар икки тилда яратган ғазалларига ҳам жуда чиройли жавобиялар ёзиб, шоирнинг фикрларини ўз ғазалида давом эттиради. Бу жиҳатдан Машрабнинг форсий ғазалларига яратган унинг жавобия шеърлари ҳам ғоятда характерлидир.

Машрабнинг:

З-оҳи дарднокам осмон мастона мерақсад,
Агар рамзе бигўям шайх дар майхона мерақсад,
Чунон бинвохт пири дайр ноқуси муҳаббатро,
Чи имшаб, посбони Қаъба дар бутхона мерақсад?!—

сатрлари билан бошланувчи ғазалидан илҳомланган Мижмар унга қуйидагича жавобия яратади:

Зи куфри ишқ гўям, Қаъба дар кошона мерақсад,
Дили ноқус месўзад, бугу бутхона мерақсад.
Намедонам, кадомин барҳами завқи санам дорад,
Ғаҳе зуннор мегиръяд, ғаҳе афсона мерақсад.
Чавоби Машраб аст, Мичмар, сўхан аллома мегўяд:
«Зи оҳи дарднокам осмон мастона мерақсад!»³⁴

Машраб ижоди фақат шоир Мижмарга эмас, балки XVIII—XIX асрларда яшаб ижод этган ўзбек ва тожик шоирларининг катта бир қисмига ижобий таъсир кўрсатди. Дадил айтиш мумкинки, XVII асрда яшаб ижод этган бирорта ўзбек шоири ўз асри ва кейинги асрлар туркий ва форсий халқлар адабиётига Раҳимбобо Машраб сингари кенг таъсир кўрсатолган эмас. Бу соҳада у ўзбек адабиёти тарихида Алишер Навоидан кейин иккинчи ўринда туради.

XVIII аср ўрталарида яшаган Шайдо Хўжандийнинг кўпчилик ўзбекча шеърларида бу шоир руҳи, унинг ижобий таъсири баралла сезилиб туради. Айниқса, Шайдонинг:

³⁴ Уша қўлёзма, 506-бет.

Мастога аналҳақ уруб асrorини кўрдум,
 Мансур бўлуб, бош уруб дорини кўрдум.
 Бўюнгни сўроглаб юрудум ман чаман ичра,
 Товуси биҳишт жилваин рафторини кўрдум.
 Шаққар лабидин ўнтому сўрдим, на чучуктур,
 Тўти дедилар лаззати гуфторини кўрдум.
 Ишқ сайқал уруб ранги ҳаволарини чиқорди,
 Ойна бўлуб зулмати дийдорини кўрдум.
 Савдойи сари зулфунг учун бесару сомон,
 Раҳматни ёйиб, толеъ ёзорини кўрдум.
 Оламни сўроглаб юрудум ман чаман ичра,
 Кездим бу вужуд шаҳру диёрини кўрдум.
 Шайдо юрудум боди сабодек чаман ичра,
 Қон бўлди юраклар, гули беxorини кўрдум³⁵, —

ғазалида ҳам Раҳимбобо Машраб овозига ҳамоҳанглик садолари эшитилиб туради.

Машраб шеърларидан илҳомланиб, унга жавобия тариқасида ғазал ва мухаммаслар яратган издошларидан бири Шўхий Хўжандийдир. Бу шоир девонига кирган шеърлар асосан тожик тилида ёзилган. Лекин унинг ўзбекча шеърлари Машраб шеърларига ёзган татаббуълардан иборат. Машрабнинг «Ишқ ичра қадам қўйдиму то тарки сар эттим» сатри билан бошланувчи ғазали ўз замонида жуда катта шухрат қозониб, шоирнинг бир қатор замондошлари ва ҳалафлари унга жавобан татаббуъ яратган эдилар. Шўхий Хўжандий ҳам Машрабнинг бу ғазалидан илҳомланиб, худди шу радиф ва шу қофияда ўзбекча ғазал яратади. Агар шоир Мижмар ўз татаббуъларида Машраб шеърларининг биринчи сатрини тазмин сифатида олган бўлса, Шўхий матлаънинг иккинчи сатрини ўз ғазали охирида такорлади:

То гулшани оламга сабодек гузар эттим,
 Бир наърайи мастона бида бохабар эттим.
 Кўрдимки, жаҳон элини огоҳ эмасдур,
 Бир наърайи мастона бида бохабар эттим.
 Зоҳид қилиб ул тўшан раҳ рўза намозин,
 Мен зоди раҳим нолайин оҳи саҳар эттим.
 Шўхий эшитиб Машраби девона сўзини:
 «Тарк айладиму жумлани қатъий назар эттим»³⁶.

Раҳимбобо Машраб ижодиёти бу асрларда яшаб ижод этган бир қатор шоирлар адабий меросида ҳам ижобий из қолдирди. Истеъдодли зуллисонайн шоир Жазбийнинг қуйидаги мухаммасини ўқиган киши беих-

³⁴ Девони Шайдо. Қўлёзма, ТФА ШИ, инв. № 2495, 102а-варақ.

³⁶ Девони Шўхий. Қўлёзма, ТФА ШИ, инв. №2313, 121б—122а-варақ

тиёр Машрабнинг «Қайдасан» радифли ғазалини эсга олади:

Нозанини гулғузур, сарв жавлон қайдасан?
Гунчайи хандону товуси хиромон қайдасан?
Бўлди олам қоп-қора тун, моҳи тобон қайдасан?
Ушбу кўнгил қуввати ҳам муниси жон қайдасан?
Боғу бўстони раёдин, нори хандон қайдасан?³⁷

Машраб бошига тушган аламу кулфатларнинг катта бир қисмини XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмиларида яшаб ижод этган талантли шоирлардан бири Одинамуҳаммад Маъдан (1762—1846) ҳам табиб кўрган эди. Шунинг учун ҳам унинг:

Фалак паймонидин бир зарра лаззат кўрмаган жоним,
Хароботи карамдин жоми давлат кўрмаган жоним,
Кезиб юз минг чаман рангин латсфат кўрмаган жоним,
Нихоли ошнолиғдин назокат кўрмаган жоним,
Жафо чеккан, алам тортган, ҳаловат кўрмаган жоним³⁸, —

сатрлари Машрабнинг:

Жаҳон айвонида чун беалам ўлтурмаган жоним,
Мудом ноком ўлуб, бир рўзи равшан кўрмаган жоним, —

байтига жуда ҳамоҳангдир. Худди ана шундай ҳолатни Фазлий, Адо, Увайсий, Нодира сингари шоирлар ижодида, Муқимий, Фурқат каби шоирлар девонларида ҳам учратиш мумкин. Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Лекин шу далилларнинг ўзиёқ Раҳимбобо Машрабнинг ўз асрида ва ундан кейинги даврларда яшаб ижод этган бир қатор шоирлар орасида кенг шуҳрат таратганидан далолат беради.

---

³⁷ Девони Жазбий. Қўлёзма. Душанба шаҳридаги Фирдавсий кутубхонаси нусхаси, 267а-варақ.

³⁸ Маъдан. Ашъори мунтахаб. Душанбе, 1966, 120-бет.

І ИЛОВА

Машрабнинг туркий девонидан

Саҳар сўзумга чирмашдим, ки то қилсам рақам
Ики бошим билан бир сажда қилдим, чун қалам
имло,
имло.

Бошим бирла йўлумдин айланиб дам-дам сужуд
Қаро юз барҳамандурлар қалам айлар санам
эттим,
имло,

Сужуди қошларинг ишқида маъбудлар бино
Гаҳ иншои калисо айладим, гоҳи ҳарам имло.
қилдим,

Сужуди ишқ бар ҳашри ҳусн эъжод этиб дардим,
Ҳақиқат тоғидин олтин қуюб қилдим дирам имло.

Қуёшлардин сочиқ барги хазон септим аёғимға,
Биҳишти ҳусни ҳурларнинг қилиб фавжу ҳашам
имло.

Шароби маърифат дуррини Маҳдий илгидин
Ки ғайри ошнолиғ номасин қилмас Умам имло.
ичтим,

* * *

Ошиқ бараҳман ўлса санам хонаси лиқо,
Маъшуқ шамъ ўйнаса парвонаси лиқо.

Бир дона хол отам юзини одам айлади,
Исёни сочида дўст юзи хонаси лиқо.

Доғ атши рух ўртади бағрим нечук тутай,
Наргиси марду оташи паймонаси лиқо.

Тилаб хумор кўзлардин ҳиммати ноз ўти,
Боқмиш юзумга дилбари жононаси лиқо.

Занжирлаб сочин самамим зулфуни ўруб,
Бўйнушни боғларам сафи девонаси лиқо.

Роҳиб фиребу муғбача, бадмаст Машрабим,
Соқи ҳабиб лаблари паймонаси лиқо.

* * *

Ширин санаме, моҳваше, хури лиқое,
Хусн элига сардор,
Жонимни ҳалок этмак учун турфа балое,
Бир золими хунхор.
Шайдо-ю, саросема-ю девона қилибтур
Бечора кўнгулни,
Бошимга базе, ёғдурубон тийри жафое,
Ул шўхи ситамкор.
Йиллар ани кўйида ҳар дам югурубман,
Васлига етай деб,
Оҳ эт-да, фигон айла, фарёду навое,
Ҳажрида ўлуб зор.
Утлар ёқилиб, гуркираган раъд эмасдур,
Чарх устина ҳар дам,
Оҳим ўтининг шиддатидан берди садое,
Ул гунбади даввор.
Гар истар эсанг ҳусни закотини берай деб,
Оламда топилмас,
Мендек яна бир мустаҳиқу зору гадое,
Ишқингга гирифтор.
Ораз била зулфунгни жаҳон халқи демишлар;
Бир-бирига ёндош,
Бу турфаки, ҳамсоя бўлуб Ҳинду Хитое
Кўргоч ани ҳар ёр.
Парвона сифат шамъи жамоли сари бордим,
Ургулғали, лекин,
Кўргузмади бурқаъни ёзиб зарра зиёе,
Ул дилбари маккор.
Қаддим ҳам ўлуб таъбият этти ики қошинг,
Ё айлади таъзим,
Ул мусҳафи ораз уза кўргач ики ёе,
Ким қавси кузаҳвор.
Қош ёйи била кифрик ўқи гар отар эрсанг,
Кўксимду нишона,
Меъмори қазо жисмим уйин қилди биное,
Ул ўққа сазовор.

Гар сўрса киши: «Ким сени девонаваш этти?»
Бу сўзни деюрман;
«Бир шўхи пари пайкару заррина қабое,
Лаълиду шакарбор».
Ҳажрингга ҳаётимни нисор этсам, ажаб йўқ,
Машрабдек ўлуб маст,
Булбулға не тонг жонини гар қилса фидое,
Кўргач гулу гулзор.

* * *

То олами зоҳирға келиб ман гузар эттим,
Тарк айладиму жумлани қатъий назар эттим.

Савдои сари зулфунг учун неча маҳалдур,
Жон кишварини буздиму зеру забар эттим.

Ошиқға раво эрмас учун манзилу маъво,
Чун оби равон ўлдиму яъни сафар эттим.

Аҳволи кўнгил айғали бир маҳраме топмай,
Зулмунгни қариндошу ғамингни падар эттим.

Бир мартабада турмас эмиш шоҳ ила дарвиш,
Бас жандани кийдиму ўзум дарбадар эттим.

Айб этма соринг чеҳра била ашки равоним,
Жононима ким тухфа учун симу зар эттим.

Бир тайри шикастабол, парвоз этай деб,
Гул ғунчаларин белга қисиб болу пар эттим.

Кўтоҳназар билмасу деб, хаста бу Машраб,
Бошимни Хўтан дашти аро пургўхар эттим.

Дунёға келиб кўлини билмай бота қолдим,
Дармон йўқидин неча оғиз сув юта қолдим.

Кўрдумки ани душмани руҳу тан экандур,
Ло ўқи била икки кўзига ота қолдим.

Майхонага кирдим, била қолдим куяримни,
Масчидга кириб зоҳиди яхдек қота қолдим.

Эй зоҳид, агар манга маю ушбу намозинг,
Минг тавқини бир косаи майга сота қолдим.

Ваҳдат суйини пири муғон илкидин ичиб,
Мансур каби бошимни дорға тута қолдим.

То телбалигим шуҳрати оламни тутубдур,
Бир жилва била икки жаҳонда ўта қолдим.

Айб айламангиз Машраби беҳудни, ёронлар,
Найлайки, бу ғурбат кўчасидин ўта қолдим.

* * *

Зебо санамим ўзини раъно ясатибдур,
Қонимни тўкармиш, яна қизил тўн кийибдур.

Билмам яна ул офати жон қайси кўноқда,
Ким бирла чоғир чекди, юрогим қизорибдур.

Шул кўзларини жоду демак айни хатодур,
Тангрим ани ўз мулкида ғавғо яратибдур.

Сочиға чекар лолау сочбоғи ажойиб,
Ё кокули Лайли на ажойиб ярошибдур.

Туфроғинг уза лола унар вақтида, Машраб,
Куйдурмоқ учун бағрима доғинг тутошибдур.

* * *

Мени жонимни куйдурмоқ учун оромижон гулрух,
Дилимни ғуссадан куйдирди ул номехрибон гулрух.

Кўнгул боғи очилди, тўбни бахтим самар берди,
Ҳидоят гулшанида андалиби бўстон гулрух.

Қадалди кўксума ттри бало пайкони мужғони,
Мани жонимга жаври бир пари — офотижон
гулрух.

Манингдек неча саргардон бордур йўлида ўлтурган,
Қилиб Мажнунни мотам шаҳриға беҳонумон
гулрух.

Қамон абрўлариға жон қуши сайд ўлди, найларман,
Манга ул шўхчашму фитнаи охир замон гулрух.

Муяссар бўлди менга аввалу охирни асрори,
Қадам қўйди кўнгулни кулбасига меҳмон гулрух.

Тамошо қилғудек ҳамдам керак тоқат қилиб турса,
Юзин очиб такаллум айлади сарви равон гулрух.

Аламлик Машраб эрдим, ул парининг дардидин
куйдум,
Мани охир дамимда қилди беному нишон гулрух.

* * *

Эй санам, гул-гул ёнибсан, май ичиб рахшонмисан?
Барқ уруб, терлаб юзунг, ҳай-ҳай, маҳи тобонмисан?
Хуш кулуб бергил жавобим, жонмисан,
жононмисан?

Оллоҳ-оллоҳ, пора кўнглим тахтина султонмисан?
Шишайи жонимга тушкан бир парижавлонмисан?

Силкиниб, бир-бир юурсан, бўлажаб мастонасан,
Май ичибсан, тир чекибсан, турфа гул-гул ёнасан,
Юз назокатга тутарсан, сан нучук жононасан?
Дурмисан, дурдонасан, ё гулмисан, бўстонасан?
Лаълсан ё жонмусан, ёқути жоножонмисан?

Оразинг—анвар, хатинг—анбар, лабинг—ширу
шакар,

Пистайи хандондур оғзинг, кўзларинг—бодоми тар,
Бу назокат бирла ҳай-ҳай, хуш келибсан дар назар,
Оразинг лаълу қаро зулфинг хатингдур жилвагар,
Гулмисан, булбулмисан, сунбулмисан,
райҳонмисан?

Икки рухсоринг қизил гулдур хатинг барги суман,
Донаи райҳон—қаро холу хатинг саҳни чаман,
Сийм тан, гул пираҳан, ширин суҳан, нозик бадан,
Одамисан, ё парисан, бу назокат бирла сан
Хурмисан, филмонмисан, жаннатмисан,
ризвонмисан?

Турфа зулфунг хами олди, чекти чин-чин ҳассасин,
Чинилар келди бу чин савдосиға Чин мулкидин,
Мен нечук қилмай фидо жону дилим, имону дин,
Силкиниб уйдин чиқибсан сарви нози нозанин,
Хуш кулуб кўнглум очибсан, ғунчайи хандонмисан?

Гул юзунг, наргис кўзунг, райҳону гулдур ғунча
лаб,

Қоматинг нахли биҳиштидур, занахдонинг—рутаб,
Маҳв ўлдум, эй маҳи тобон, жамолинга қараб,
Зулфу холу чин юзунгга ўргатибдурсан бу гап,
Мисрга лашкар тўкубсан, шоҳи Ҳиндустонмусан?

То қадам қўйдунг чаман саҳниға, эй бехор гул,
Қилди пояндоз шавқидин қизил дастор гул,
Қилди авсофингни юз изофа такрор гул,

Қарқаранг—сунбул, қулоҳинг—ғунчаву
рухсор—гул,
Қоматингдур турфа нозик, химчаи ларзонмисан?

Бодаи чиндур лабинг, субҳи тажалли-ғабғабинг,
Ой юзунгга ҳўб ярошур дона-дона кавкабинг,
Доғлар қўйди юракка ул қаро холи лабинг,
Мунча доғ этмак экандур, эй ситамгар матлабинг,
Улдуурсан, куйдуурсан, офати давронмисан?

Шаккаримдур сўзларингу лабларинг қанду асал,
Қоматингдур найшакар, бошдин аёғинг—бебадал,
Бир наво айлай қулоқ солгил, эшитгил бу масал,
Булбулингман, сен гулумсан, сен гулистони азал,
Машрабинг ўртанди, эй гул, оташи жавлонмисан?

II ИЛОВА

Машрабинг форсий девонидан

Дар либоси фақр дидам подшоҳи ҳусро,
Ёфтам дар осмони дида моҳи ҳусро.

Хор аз иззат сари таслим дар поям ниҳад,
Акси гул онна бошад рў ба роҳи ҳусро.

То либоси рости чун сарв дар бар кардам,
Тавқи қумри сархати авф аст гуноҳи ҳусро.

Шамъро дар маҷлисорой ғами парвона нест,
Машраби Мирзои бошад қачқулоҳи ҳусро.

Мазмуни:

Ҳусн шоҳини фақирлик либосида кўрдим,
Ҳусн ойини осмон дидасидан топдим.
Тикан иззат ила оёғимга бош қўйса,
Ҳусн йўлида юз кўрсатишда ойна гулнинг аксидир.
Сарв сингари то эғнимга тўғрилик либосини
кийган эканман,
Қумрининг одати ҳусн гуноҳини авф этишдан
иборатдир.
Маҷлисороликда шамнинг парвонага ҳеч парвойи
йўқ,

Машраби Мирзояй ҳам ҳусн кажкулоҳига шундай
қарайди.

* * *

Эй аскарӣ рум шеван имшаб,
Ноқуси фаранг бишкан имшаб.

Чон бар тану тан ба тан, танутан,
Чононаи ман ба тан тан имшаб.

Имшаб задаам раҳи Масиҳо,
Лавҳи қалам аст алкан имшаб.

Машраб чу ба даври куфри зулфаш,
Бо чамъи Умам бараҳман имшаб.

Мазмуни:

Эй Рум аскарӣ, бу кеча мусибатдир.
Фарангилар калосиси қўнғироғини бу кеча синдир.
Жон танга-ю, тан танга тану жон,
Жононим бу кеча танимга жон кабидир.
Бу кеча Масиҳо томон йўл олдим,
Қаламим лавҳи хомушликни ихтиёр этгандир.
Зулфининг куфри даври каби, Машраб,
Умам аҳли ила бу кеча бараҳмандир.

* * *

Лаб ба ҳам бастан забони чанг ҳам медоштаст,
Ғунҷаи боғи ҳамуши ранг ҳам медоштаст.

Пой дар доман кашидан гирди олам гаштанаст,
Қурби манзил инқадар фарсанг ҳам медоштаст.

Фикри номуси муҳаббат кард Мачнунро хароб,
Дил, ки шуд девона ному нанч ҳам медоштаст.

Нолаи бетобии ушшоқ ранги дигар аст,
Кўси расвой задан оҳанг ҳам медоштаст.

Ғунҷаро изҳори булбул хунӣкарда дарди дил,
Инқадар маъшуқро кас танг ҳам медоштаст.

Сад чаман гаштем, Машраб, ғунҷаи дил во нашуд,
Чарх моро ин қадар дилтанг ҳам медоштаст.

Мазмуни:

Лабни лабга ёпиштириб, оғизни ёпиш, уруш аломатини эслатар экан. Хомушлик боғининг ғунчаси алоҳида рангга эга бўлар экан.

Оёқ босиб йўл юриш, оламни кезишдир. Манзил қурби шу қадар узоқ масофага эга бўлдим.

Муҳаббат номуси фикри Мажнунни хароб этди. Дилки девона бўлди, унинг шарафу номуси ҳам бўлар экан.

Бетоб ошиқ ноласи ранги бошқачароқдир. Расволик нағорасини чалиш оҳангга ҳам эга бўлар экан.

Булбулнинг юрак сўзлари ғунча дилини қон қилди. Одам маъшукни шунчалик танг аҳволда сақлар эканми?

Кўп чаманни кезиб, Машраб, дил ғунчаси очилмади, чарх мени нега бунчалик дилтанг сақлар экан?

* * *

Барои шарм дегн хирс дар занҷир мебояд
Кн дасту дил зи матбўи қаноат сер мебояд.

Ба чонам зад чунон сарпанча мижгону абрўе,
Чароғе бар сари хокам зи чашми шер мебояд.

Ҳисоби кори беанчоми дуньёро кӣ медонад,
Ба ин хоби парешон соҳиби таъбир мебояд.

Гузорад мўйсафедӣ орзуҳон чавониро,
Ба дафъи гиръян шар—шўри тифлон шир мебояд.
Чаро дарди сари афгон кунад бар нести ошиқ,
Муҳаббатро камолу ноларо таъсир мебояд.

Бувад чун чавҳари теғи забони ту чун шабнам,
Нумуи обу ранги шеърро тақдир мебояд.

Сари зулфе намо, меҳри ту пинҳон кардаам дар
дил,
Дар ин хонаки Фағфурро (дари) занҷир мебояд.

Дилам шуд об аз ғам, пур зи ҳайрат хонаи чашмам,
Биной ин дарди гармбаро тасвир мебояд.

Макун коре барои муддао ҳаргиз зи инсонӣ,
Касе албатта олим бо хати тақдир мебояд.

Дари майхона зан, хоҳӣ чу мино содин дилро,
Бирав ба ханақаҳ, Машраб, агар тазвир мебояд.

Мазмуни:

Айиқни овқат билан тўйдириш учун уни занжирда сақлаш керак. Қўлу қоринни қаноат билан тўйдириш керак.

Жонимга қошу киприкларинг шундай панжа урдик, тупроғим тепасидаги шам шернинг кўзига ўхшайди.

Туганмас бу дунё ишлари ҳисобини ким билади. Бу паришон тушнинг таъбир соҳибни билади.

Қарилар ёшликни орзу қилишади, йиғлаган гўдакни тинчитиш учун уни эмизиш керак.

Нега ошиқ бечораликдан оҳу фиғон қилади. Муҳаббатда камол-у, нолада таъсир бўлиши керак.

Сўзнинг тиғи гавҳари худди шабнамга ўхшайди. Шеърнинг маъно-ю ранги ҳам тақдирга боғлиқдир.

Зулфингни мендан яширма, меҳрингни юрагимга жотганман. Фағфурнинг эшиги ҳам занжирланган бўлиши керак.

Юрагим ғамдан эриди, кўзим хонаси ҳайратга тўлди. Бу гармоба биноси эшигини тасаввур эт.

Агар инсон эсанг таъма билан бирор иш қилма. Олим киши тақдирга тан бериши керак.

Минодек юрак софлигини истасанг, сен майхона эшигини қоқ. Агар ҳийла қилмоқчи бўлсанг, Машраб, хонақоҳга бор.

* * *

Шўхчашмии ҳуснат аз бало нишон дорад,
Абрўи ту аз мижгон тир дар камон дорад.

Рўзгори дунпарвар меканад гули маҷлис,
Ҳамчу риштаи шамъе ҳар ки сад забон дорад.

Чашм бо рухат дорам боз аз харидорӣ,
Моҳу муштари имшаб соати қирон дорад.

Дилрабои маҳбубам ногаҳон намояд рух,
Мекунад фидои ӯ ҳар ки ним чон дорад.

Осмон намехоҳад айш бар бани одам,
Чамъ шуд ду кас як чо фитна дар миён дорад.

Дида моҳи нав мардум рӯ ба осмон доранд,
Гурбатест дар олам ҳар ки ним нон дорад.

Дил зи тангдастиҳо майли гирья месозад,
Салми ӯ ба чашми дил хоҳишам аз он дорад.

Дўстони ин олам ҳамчу шамъ дар маҷлис,
Гармошнонҳо бар сари забон дорад.

Оташе ки рухсораш бар ниҳоди Машраб зад,
Ҳамчу пунба месӯзад, нолаву фиғон дорад.

Мазмуни:

Ҳуснинг, шаҳло кӯзларинг балодан дарак беради.
Кипригинг қошинг уза ўқланган камонга ўхшайди.

Дунпарвар ҳаёт мажлис гулини юлади. У худди юз
тилли шам ипларига ўхшайди.

Яна харидорлик билан юзингга боқаман. Ою юлдуз
бу кеча қирон вақтини яқинлаштиради.

Дилрабо севиклим ногаҳон юзини кўрсатса, ҳатто
ярин жони бор киши ҳам унга жонини фидо килади.

Осмон одам наслининг айшини ҳохламайди. Қаер-
га икки киши йиғилишса, улар орасида фитна бордир.

Янги ой кўриниши билан кишилар осмонга кўз ти-
кадилар, кимки ярим нон топса, иши ғурбатдир.

Камбағаллик дилимни йиғлашга мойил этади. Чиро-
йи — кўзим юраги, ундан умидим кўпдир.

Бу оламдаги дўстлар мажлисдаги шамга ўхшайди.
Уларнинг илиқ муносабатлари тил учидадир.

Юзингнинг олови Машраб юзига урди, шунинг учун
у пахтадек куйди, нолаю фиғон этади.

* * *

Ҳар замон рақибери бо ту дар ҳоисухан дидам,
Кофире набинад ҳеч он чи аз ту ман дидам.

Рехт бар сарам савдо кокул аз парешонӣ,
Сар задам ба занчире зулфи пуршикан дидам.

Расми чархи дунпарвар ин бувад дар ин гулшан,
Ҳар кучо бувад шаҳде, тўъман заған дидам.

Дошт ҳар кӣ дар дунъё шаб чу ғунча дилчамъӣ,
Субҳидам ба ранги гул пур зи хун кафан дидам.

Сабзаи чаман гардун карда шӯраи харро,
Зоғро беҳ аз булбул соҳиби сухан дидам.

На ба хонақаҳ шодам, на зи даёр хурсандам,
Сидқи ҳар ду, эй Машраб, шайху барҳаман дидам.

Мазмуни:

Ҳар замон рақибимни сен билан суҳбатда кўрсам,
кофир ҳам мен кўрганни кўрмасин.

Бошимга паришонлик туфайли савдойнинг чирмашиди.
Пуршикан зулфинг ёди билан бошимни занжирга урдим.

Дунпарвар бу дунёнинг гулшанда одати шудир, қаерда зоғу заған бўлса, ширинликка ёпишади.

Киши дунёда гунчадек бепарво бўлса, субҳидамда гул рангидек қон тўла кафанга айланади.

Чаман сабзаларини эшак ейдиган шўралар ўраб олмақда, зоғ булбулдан яхшироқ сухан соҳиби бўлганини кўрдим.

На хонақоҳдан шодман, на майхонадан хурсандман.
Ҳар иккисини, эй Машраб, шайху бараҳман кўрдим.

* * *

Аналҳақгўи эчодам, таҷалли дар бари ишқам,
Мудом аз хуни Мансур аст май дар соғари ишқам.

На аз куфрам таманное, на аз исломам уммеде,
Надонам Қаъбаву бутхона аз ҳам кофарини ишқам.

Ғурури иззу ноз аз ту, нашимангоҳи фақр аз ман,
Ту шоҳи мулки ҳусну ман гадои кишвари ишқам.

Ба саҳро оҳи Мачнунам, ба дарьё ашки Фарҳодам,
Набошад ҳамчу ман девонаи баҳру бари ишқам.

Шудам пайғамбари савдо, мани девони Машраб,
Шафоат мекунам аҳли чунунро, маҳшарини ишқам.

Мазмун:

Аналҳақ дейиш ижодимдир, ишқим ёлқинлидир. Ишқим соғаридаги май Мансур қонидиндир.

На куфрни таманно этаман, на исломдан умид қиламан. Ишқим кофириман, Қаъбаю бутхонани билмайман.

Иззату ноз ғурури сендан, фақирлик гўшаси мендан.
Сен ҳусн мулки шоҳи, мен эса ишқ мулки гадоиман.

Саҳрода Мажнун оҳиман, дарёда Фарҳоднинг кўз ёшлариман. Қуруқлик ва денгизда менчалик ишқ телбаси йўқ.

Мен, девона Машраб, кўргилик пайғамбари бўлдим,
Ишқ маҳшариман, жунун аҳлини шафоат қиламан.

* * *

Боз қасди ғорати имони габрон кардаам,
Куфро ошуфтау динро парешон кардаам.

Душмани зоҳир гирифторм оташи ботинпараст,
Ғайрати ишқи қаландарро ба тугён кардаам.

Зоҳиди кофиртарошам, муслими габрофарин,
Шайхи, раҳбони ҳарамро кофаристон кардаам.

Сар занам масту муқими Қаъбаам дар бурчи дайр,
Сабҳаи марчони зоҳид ашки мастон кардаам.

Машраби Ринду Умам сармасти шайхони Умам,
Хонақоҳи бенишон бо дайр вайрон кардаам.

Мазмуни:

Оташпарастлар имонини ғорат қилиш қасдига туш-
дим. Куфрни ҳайрон қолдириб, динни паришон қилиб
юбордим.

Ошкоро ёвлар дўзах ўтига гирифторм бўладилар. Қа-
ландарлар ишқи рашкини тугёнга келтирдим.

Маҳбубам билан мудом маст ва биргаман: бутхона-
ларнинг бир гўшасида яшаймиз. Зоҳидлар тасбеҳ дона-
сини кўз ёшига айлантирдим.

Мўмин ҳам, кофир ҳам сени ҳақиқий шам дейишади.
Мен эса ҳарам шайхи ва роҳибларини кофиристон ай-
ладим.

Машраби Ринди Умам, Умам шайхлари сармасти-
дир. Нишонсиз ҳонақоҳни олов ибодатхонаси билан
ёқиб ташладим.